

LEIDA REBANE-LOONE

Usuvahetuslik liikumine Läänemaal aa. 1883—1885

Äratrükk „Ajaloolisest Ajakirjast“, 1933, nr. nr. 2—4.

Usuvahetuslik liikumine Läänemaal aa. 1883—1885

1910/1909

21185

3000-3000-3000

✓

A-9177

Usuvahetuslik liikumine Läänemaal aa. 1883—1885.

Möödunud sajandi lõpu tihe poleemiline kirjandus, kantud peamiselt ründava panslavismi ja konservatiivse balti-saksluse võitlusest, on oma kaasaegse ajaloo skitseeringuis teravalt kokku põrganud Põhja-Eesti usuvahetusliku liikumise küsimuses. Kui siin tekkinud vastasarvamusile mitte läheneda tarbetult agara vahekohtunikuna, siis siirdub meie tähelepanu võimu ja õiguse küsimuste asemel sündmuste sisulisele käsitlemisele ja liikumise poliitiliste ja sotsiaalsete probleemide uurimisele. Senised autorid ei ole huvitatud käärivate hulkade probleemidest, neile on liikumine olnud ainult vastastikuste võitluste areeniks.

Balti-saksa retrospektiivne kokkuvõte usuvahetuseaja sündmusist kaebab ja kurdab taganemise kibeduses kultuuritu vägivalla võimulepääsu. — „Mineviku kallimate saavutiste ja meie eksistentsi kõrgeimate hüvede ilmne varisemine tähistab möödunud trienniumi. Kogu meie provintsi senist eriseisundit ähvardab häving“¹⁾.

Suur-Vene messianism seevastu tervitas tekkinud usuliikumises parimat abinõu oma autokraatse poliitika teostamiseks Läänemere-mail *divide et impera* põhimõtteil ja õigustas ning toetas skolastilise fanatismiga ka hoolimatult toimuvat vägivalda ja sihilikkust. — „Luterlus on ainus side sakslaste ja maa päriselanikkude vahel. Käristage see side... Ärge unustage, et Venemaa ja õigeusk on sünonüümid. Protestantluse kadumisega kaob ka nn. Läänemeremaade küsimus“²⁾.

Eeltoodud põhimõtted andsid ilme ning suuna usuliikumise foonil toimuvale venelaste ja sakslaste vahelisele teravale võitlusele, mis peagi kandus ka kirjanduslikule pinnale, kus juba laiemas ulatuses jätkus võitlus poliitilise ja kultuurilise esikoha pärast Läänemere-

¹⁾ ERÜA, A IV 187: Rüütelkonna nõukogu protokollid, lk. 309. Rüütelkonna peamehe aruanne dets. 1886.

²⁾ Iz arhiva knäsja S. V. Šahovskogo. Materjalõ dlä istorii nedavnägo prošlago Pribaltiiskoi okrainõ (1885—1894). S.-Peterburg 1910; T. III, lk. V—VII.

mail. On mõistetav, et isiklikult asjast huvitatud küsimust käsitlevad autorid sündmuste kirjeldamisel ei taotlenud teaduslikku erapooletust ja objektiivsust, vaid püüsid tendentsliku poliitilise poleemika pinnal. Sündmuste uurimiseks vene ja saksa orientatsiooniga autorid pole süvenenud arhiivmaterjalidesse, sest neile ei ole tähtis liikumise ajaloolise pildi võimalikult tõetruu rekonstrueerimine, vaid oma poliitilised kõrvalsihid.

Eriti saksa autoreil näib puuduvat aeg ja huvi süveneda sündmuste käiku. Venestuse rünnak koondas kogu baltluse üldisele poliitilisele võitlusele ja üksiküsimuste kainele ja asjalikule anaküüsile ei suudetud enam pühendada teaduslikku tähelepanu. Eestimaa usuvahetuses tavaliselt nähtakse ainult mingit järellainet varasemale Liivimaa käärimisele, kusjuures sündmuste põhjused ja tegurid olevat samad ja püsivad ühtlaseina kogu liikumise kestel. Tung usuvahetuseks olevat rahva hulgas tekkinud vene-õigeusu preestrite sihiliku kihutustöö mõjul, kes mäisete kasude lubamisega meelitasid inimesi siirdumisele. See kõik olevat sündinud riigivõimu otsesel toetusel, kes sel teel ainult jätkas oma viimase aja poliitikat ja rikkudes seniseid sakslaste eesõigusi ja maksvaid seadusi, püüdis halvata baltluse ning luterluse seisundit Läänemeremail³⁾. Korrates eelnevaid mõtteid mitmes variatsioonis balti-saksa autorid ei põhjenda oma teooriaid konkreetsete andmetega ja ei anna kuigi palju uut liikumise sisuliseks tundmaõppimiseks. Mõningaid huvitavaid üksikasju eriti siirdumise alguse kohta toob siiski Staël-Hollstein, peatudes Eestimaa usuliikumisel oma käsikirjalises teoses Liivimaa õigusliku ajaloo üle⁴⁾.

Saksa autorid huvitavad meid peamiselt ainult baltluse seisukohtade väljendajaina, mis avalduvad eriti teravalt 1889. a. puhkenud poleemikas sinodi ülemprokurööri Pobedonostsevi vastu, kes avalikus kirjas Evangeelsele Alliansile esitab slavofiilsuse seisukohti ja õigustab ning kaitseb vene usupoliitikat Läänemeremail⁵⁾.

Detailsemat ja põhjalikumat käsitlust on eestlaste 80-ndate aastate usuliikumine leidnud vene autorite poolt, kuigi ka nende töö-

³⁾ Eeltoodud seisukohti on avaldatud järgmistes töödes: Dorneth, J. von, Die Russifizierung der Ostseeprovinzen. Leipzig 1887; Das Zerstörungswerk in den russischen Ostseeprovinzen. Berlin 1890; Die Bedrückung der Deutschen und die Entrechtung der protestantischen Kirche in den russischen Ostseeprovinzen. Leipzig 1886; [Schiemann, Th.], Die Vergewaltigung der Russischen Ostseeprovinzen. Appell an das Ehrgefühl des Protestantismus. Von einem Balten. Berlin 1886; Lööralt, W., Baltenshetze. Die Verfolgung von Glauben, Sprache und Recht in den Ostseeprovinzen Russlands. Leipzig 1890.

⁴⁾ Staël v. Hollstein, R. Baron, Materialien zu einer Geschichte des Livländischen Landesstaates in der zweiten Hälfte des XIX. Jahrhunderts. I. Die religiöse Frage. II Teil. [Käsikiri Tartu Ülikooli Raamatukogus.]

dele ei saa ligineda teadusliku kriteeriumiga. Siingi väljutakse juba ette veendeks võetud seisukohtadest ja otsitakse sündmusist tõendeid oma slavofiilseile teooriaile. Siirdumist käsitletakse siin puhtusulise liikumisena. Eestlasil olevat juba sajandite eest olnud kokkupuuteist saadik õigeusulistega jäänud sõbralikke tundeid viimaste vastu, kuna vägivaldselt pealesurutud luteri usk olevat neile hingeliselt võõras⁶⁾. Sihilikku meelitamist usuvahetusele venelased kategeooriliselt eitavad.

Õigeusku siirdumise eellugu ja liikumise algaastaid käsitleb kaunis pikalt Osterblom-Truusmann, tuues õige palju faktilist materjali nii siirdumise kui ka Läänemaa usuelu kohta üldse⁷⁾. Osterblomi andmed ei ole aga alati päris täpsad ja usaldusväärsed ja neisse tuleb suhtuda ettevaatlikult ning kriitiliselt⁸⁾. Allikana on Osterblom kasustanud muu hulgas praegu kättesaadamatut Lihula õigeusu kiriku kroonikat, millesse preester Värat oli üles märkinud mitmete kaasaegsete jutustisi siirdumise algusest Lihulas⁹⁾.

Teatud määrani kaïnemalt ja asjalikumalt kui Osterblom käsitleb usuvahetust Malõškin ametlikus Riia õigeusu piiskopkonna ajaloolises kirjelduses¹⁰⁾. Allikana on siin kasustatud Riia õigeusu sinodi arhiivi. Kuna nimetatud arhiiv praegu uurijale kättesaadamatu, siis on Malõškini töö meile tähtsamaks sealtpoolseks allikaks.

Vene orientatsiooni esindajaist olgu mainitud veel N. Leisman, kes kirjeldab Eestimaa usuvahetust peamiselt kirjanduse põhjal, esitamata uusi andmeid või omapäraseid seisukohti¹¹⁾.

Venelased ja sakslased omavahelises poleemikas pole küllaldaselt võtnud vaevaks asjalikult ja erapooletult süveneda rahva kui lii-

⁶⁾ Küsimuse kohta käivast hulgalisest kirjandusest olgu siin nimetatud: Dalton, H., Offenes Sendschreiben an den Oberprokureur des russischen Synods Herrn Wirklichen Geheimrat Konstantin Pobedonoszeff. Leipzig 1889; A. D[olmatoff], Offener Brief an Pastor Dalton. St. Petersburg 1889; Dukmeyer, Fr., Auf Anlass des Offenen Sendschreibens an den Oberprokureur des Synods Konstantin Pobedonoszeff von Hermann Dalton und des Offenen Briefes an Pastor Dalton von A. D. St. Petersburg 1889; Kopylow, A., Offenes Sendschreiben an Pastor Dalton von —. St. Petersburg 1889.

⁷⁾ Vrd. Leisman, N. A., Sudžba Pravoslavija v Liflândii s 40-h do 80-h godov XIX stoletija. Riga, 1910, lk. 5—7.

⁸⁾ Osterblom, Julii [= Truusmann, Jüril], Noveišija religioznõja dviženija v Estlândii. Sanktpeterburg 1885.

⁹⁾ Vrd. Liiv, O., Vene asustusest Alutagusel. Tartus 1929, lk. 5.

¹⁰⁾ Mõningad katkendid Lihula kroonikast on toodud töös Vorotin, A. [= Värat, A.], Printsipõ pribaltiiskoi žisni. Revel 1891, lk. 54—59.

¹¹⁾ Malõškin, Istoriko-statističeskoe opisanie tserkvei i prihodov Rižskoi Eparhii. Preosväštšennõi Donat. Rižskija Eparhialnõja Vedomosti 1895.

¹²⁾ Leisman, N., Õigeusu ajalugu Baltimail uuemal ajal. Vaimulik Sõnumetooja 1907, nr. 23.

kumise kandja poliitilistesse probleemesse. Demagoogiliselt rahvalikenena esitatud mõttesuundi püüdis kumbki pool kasustada oma seisukohtade toeks. Väheste tähelepanu osaliseks saanud eesti talupoja probleemid olid aga usuliikumise ajaks juba küllaltki teadlikult ja piiritletult välja kujunenud. Tema ideoloogia suund oli küll vanast saksavaenulisest traditsioonist kantult riigivõimu-sõbralik, kuid ärkamisaja mõjul idanenud iseseisvad kultuurilised ja sotsiaalsed otsingud oma lõppsihis igatahes ei võinud sobida panslavistide ideaalidega.

Otsinguid ja tunge seotult poliitilise taktikaga võib tabavalt iseloomustada tsiteerides paari lõõklauset liikumise alul levinud proklamatsioonist „Rahva armastus“:

„... kui vene rahvas Eestlasi oma usku vasto võttab ja neil huued hinge karjatsed saavad, siis on lõukoer karja eel käija, mis võib täitmata hunt voi näljane rebane tema talledele teha, üksainus käpa lops lueb surma urтели ette; sest Vene rahva armastus on oma usuwendade vasto suur... Oige usu läbi võime oma rahvast rahvaks nimetada, et sakslased meid ei voi rahva killuks nimetada¹²⁾“.

Ainsaks eestipoolseks küsimust puudutanuks jääb J. Kõpp, kes käsitleb Eestimaa usuvahetust lõppepisoodina samalaadsele Liivimaa liikumisele. Taotelles teaduslikku objektiivsust autor jõuab peamiselt kirjandusliku materjali põhjal seisukohale, et siirdumise põhjused mõlemal puhul on samad, nimelt raske majanduslik ja sotsiaalne tase ja püüd seda kergendada¹³⁾.

Kuigi Liivi- ja Eestimaa sündmuste vahel on küllaltki analoogiat, siis ometi peab arvestama ka erinevustega, mis olid tingitud mitmeti muutunud olukordadest XIX sajandi 80-ndail aastail.

¹²⁾ ERÜA, A IV 165: lisa kreisisaadik Budbergi (Vanamõisa) kirjale rüütelkonna peamehele 26. apr. 1883.

¹³⁾ [K]-õ-[pp, J], Vene õigeusk Läänemere maadel. Postimees 1905, nr. 140—144, 153—164, 169, 171—182. Arhiivmaterjalidest on küsimuse tundmaõppimise suhtes peamiselt tähtsad Eesti Riigi Keskarhiivis asuvad ürikud. Kõige ülevaatlikumad ja täielikumad siinjuures on Eestimaa Kuberneri Kantselei Arhiivi sala-osakonna (=EKKA, sal. os.) toimikud. Siit leidub teateid sündmuste käigu kohta, nii palju kui need üldse olid tuntud ametivõimudele. Eestimaa Kubermanguvalitsuse Arhiiv (=EKVA) pakub õige laialdast ainekust igasuguste tülide, sekelduste, kaebuste ja protsesside kohta, milliseid kutsus esile siirdumine. Sama küsimuse kohta õnnestus leida mõningaid huvitavaid toimikuid Läänemaa ja Harjumaa meeskohtute ja Eestimaa Ülem-maakohtu arhiivist; nende arhiivide süstemaatne kasustamine on seni kahjuks raskendatud, sest puuduvad kohtuasjade registrid, nii et vajalikke toimikuid võib leida ainult juhuslikult. Väärtuslikku materjali liikumise kohta annab ka Eestimaa Rüütelkonna Arhiiv (=ERÜA). Mainitud arhiiv on peamiseks allikaks kohalikkude mõisnikkude ja rüütelkonna seisukohtade ja sündmusist osavõtu selgitamisel. Ka Eestimaa Konsistooriumi Arhiivist (=EKA) saab mõndagi huvitavat küsimuse tundmaõppimiseks. Tähelepanu vääriwad siin kirikuõpetajate iga-aastased aruanded

Liivimaa siirdumiste puhul sakslaste positsioonid olid alles palju kindlamad. Oma võitluses õigeusu liikumise vastu nad saavutasid talupoegade suhtes osalt riigivõimu toetusel pea täielise moraalse võidu¹⁴⁾, kuid pidid taganema valitsuse ees mõningais juriidilisis küsimusis¹⁵⁾. Vene riigivõimu osa Liivimaa sündmuste puhul on enam-vähem passiivne. Siirdumisele otseseid takistusi ei tehta, kuid preestrite poolt soovitud kihutustööd selle heaks ei toetata, et mitte sattuda liig teravasse konfliktidesse kohaliku aadliga¹⁶⁾. Provintside venestamise soov oli esialgu ainult teoreetiline, selle teadlikule teostamisele polnud veel asutud¹⁷⁾.

Liivimaa talupoeg hakkas siirduma lootusega parandada oma elamistingimusi. Selle all mõisteti eranditult majandusliku olukorra kergendust — hingemaa saamist ja orjusest vabanemist¹⁸⁾. Tol korral ei osatud veel soovida vabanemist sakslaste poliitilisest survest, kõrgema tasemega kooli või iseseisvamat ühiskondlikku ja kultuurilist elu. Teoorja peamiseks sooviks oli paremini süüa, vähem tööd teha, vähem peksa saada ja rohkem magada.

Neljakümne-aastane ajavahemik lahutab Liivimaa usuvahetuslikku käärimist Eestimaa omast. Sellesse iseenesest lühikesesse aega langeb aga rida tähtsaid sündmusi meie maa ajaloolises arengus. Uued agraarseadused ja teoorjuse lõpetamine oli tunduvalt parandanud talurahva majanduslikku olukorda ja sellele järgnenud rahvuslik ärkamine oli mitmeti tõstnud üldist kultuurilist taset, nii et senine rahvamass seisis nüüd vabamate perspektiivide ees. Ta oli veidi jõukamaks saanud, ta teadvus oli kasvanud ja samuti ka ta nõuded. Kuid senised saavutised olid siiski alles õige väikesed. Balti-saksa õiguslik ja majanduslik ülivõim oli jäänud endiseks, sotsiaalsed reformidki olid 70-ndail aastail jäänud peatuma. Kuid sellest ummikust püüti nüüd leida teadlikku väljapääsu. Eesti Aleksandri-kooli komiteedes, Eesti Kirjameeste Seltsis, kohalikes põllumeeste organisat-

konsistooriumile, milles sageli hästi ja üksikasjaliselt iseloomustatakse ning analüüsitakse liikumist. Lisaks sellele leidub täiendavaid andmeid siirdumise kohta Eesti Kultuuriloolises Arhiivis (=EKIA) asuvaist stipendiaadi-aruandeist rahvatraditsiooni kogumise kohta. Kohalikud luteri ja õigeusu kirikute arhiivid seevastu ei sisalda liikumise kohta pea sugugi uutset materjali. Kroonikaid mitmel pool pole üldse peetud, või nad on hävinud. Kahjuks pole praegu võimalik kasustada endist Riia Õigeusu Konsistooriumi Arhiivi, nii et sellest küljest küsimuse käsitus võib paratamatult kujuneda lünklikuks.

¹⁴⁾ Kruus, H., Talurahva käärimine Lõuna-Eestis XIX sajandi 40-ndail aastail. Tartus 1930, lk. 266 jj.; Kruus, H., Eesti ajalugu kõige uue-
mal ajal I. Eesti rahvusliku ärkamiseni. Tartus 1927, lk. 170.

¹⁵⁾ Kruus, H., Talurahva käärimine, lk. 328 jj.

¹⁶⁾ Kruus, H., op. cit., lk. 167.

¹⁷⁾ Kruus, H., Eesti ajalugu, lk. 78—79.

¹⁸⁾ Kruus, H., Talurahva käärimine, lk. 402 jj.

sioones ja ajalehe veergudel otsis rahva ärkav enesetunne rahuldust oma kultuurilise isetegevuse tarvele ja võimalusi oma majandusliku, vaimlise ja poliitilise olukorra parandamiseks. Radikaalsele organiseerimistööle andsid suuna Jakobsoni poolt „Sakala“ veergudel lanseeritud hüüdsõnad võitluseks parunite ja pastorite vastu riigivõimu abiga, mis leidsid laialdase kõlapinna, tabades osavalt rahva ühiskondlik-poliitilist dispositsiooni¹⁹⁾.

Aga mitte igalpool ei oldud veel nii kaugel, et osa võtta organisatsioonilisest tegevusest. Kultuuriliselt ja majanduslikult mahajäänud numais nurkades ka see päris algeline ühiskondlik teotsemine käis alles üle jõu ja ei pakkunud laiematele hulkadele küllaldast huvi. Et rahvast haarata, selleks oli siin vaja lähemat ja mõistetavamalt küsimust.

Ärkamisaegne poliitilise teotsemise tung leidis endale Läänemaal teise väljendusvõimaluse ja nimelt usuvahetuse. See oli konkreetsem küsimus kui E. Aleksandri-kool või Eesti Kirjameeste Selts, mis vaesele ja väheharitud Läänemaa talumehele või randlasele olid ikkagi kauged, ükskõiksed ja väheütlevad²⁰⁾. Õigeusku siirdumisega aga igaüks võis isiklikult demonstreerida oma vaenlikkust sakslaste vastu ja traditsioonilises riigivõimu usalduses loota sellelt samult oma mitmesuguste soovide teostumist.

Et Läänemaal rahva eneseavalduseks ja isetegevuseks hakati võimalusi otsima just usulisel alal, on täiesti mõistetav, sest eeldused selleks olid siin olemas.

Mõni aasta enne õigeusu liikumist ja osalt pinnavalmistajana viimasele Läänemaal tekkis sektantlik usuliikumine, mis haaras kogu ranniku ja kandus edasi sisemaalegi. Läänemaa „ärkamises“ oli üheks tõukejõuks kahtlemata rahva tarve isetegevuseks. Uues liikumises tunti end vabadena mõisniku ja kirikuhärra eestkostmisest, siin võis igaüks iseseisvalt jutlustada, tunda end jumalast äravalituna või teiste juhina. Tuleviku paradiisi eelaimduste nautimises loodeti unustada karm tõelisus, millest väljapääsu reaalse abinõudega ei osatud leida, kuigi tahe selleks oli elevile aetud.

Et ametlik luteri usu mõisahärrade-pastorite kirik talupoega-eestlast ei rahuldanud, see on juba ammu kuuldud ja tõestatud faktiks. Nagu rohkem kui saja aasta eest maarahvas pöördus vennastekoguduste poole hinge ja vaimu rahuldust otsima, nii vaimustus XIX sajandi 80-ndate aastate alul pea kogu Läänemaa rannik mitmesuguseist usu-lahkudest ja kogu ümbruskond kubises ärganuist, hüppajaist, priikoguduslasist jne.

¹⁹⁾ Vrd. Tuglas, Fr., Eesti Kirjameeste Selts. Tartus 1932, lk. 68 jj. Kruus, H., Talurahva käärimine, lk. 409—410.

²⁰⁾ Läänemaa on teatavasti kõige loiumalt osa võtnud ärkamisaegseist üldrahvuslikest üritusist. Vrd. Kruus, H., Eesti ajalugu II, lk. 39.

Usuline ärkamine sai alguse Läänemaa saartelt, kus selle vahetult põhjustasid rootsi misjonärid.

Rootslasest kihelkonnakooliõpetaja Österblom oli Vormsi saarel hakanud jutlustama, kõneledes igalpool, kus selleks aga võimalusi. Oma tuliste manitsuskõnedega ta tõsiselt vaimustas rahvast ja kujunes oma lähema ümbruskonna prohvetiks. Ta olevat suutnud tõsta vormsilaste moraalset taset ja kaotada, nagu kinnitati, vargused ja joomise saarelt ²¹).

Österblomi poolt elevile aetud rahva hulgast ilmus hiljem teisigi jutlustajaid, kelle kaudu alanud usuliikumine kandus edasi mandrile (1879. a.), haarates kõiki Läänemaa kihelkondi ja järgmistel aastatel tungides edasi ka Harjumaale (Hagerisse) ²²).

Küladesse ilmus jutlustajaid, kes, kogudes teatud hulga kuulajaid, hakkasid rääkima põrgu piinadest ja pattudest, manitsedes jumalakartlikule elule. Inimesed jätsid hooletusse oma tööd ja käisid palvetundidel, kus jutlustasid „taevaisa pasunad“ ja „taevataadi kuded“ ²³).

Ärganuist üks osa teotses enam-vähem rahulikult. Jutlustajad soovitasid rahvale kõlblisemalt elada, loobuda vargusist, joomisest jne. Tõepoolest kõrtsiskäimine olevatki vähenenud. Teine osa jutlustajaid kaldus aga mitmesugustesse liialdustesse. Need olid sageli noored poisid, vahel isegi alaealised, kes oma palvetunde pidasid ööseti ja rahva viisid usuhullustusse. Nende koosolekuil toimus pööraseid märatsemisi; sattudes usulisse ekstaasi, inimesed nägid nägemusi, ootasid viimset päeva jne. ²⁴). Praegugi veel räägitakse Läänemaal anekdoodilisi lugusid „hüppajate“ palvetundidest.

Liikumine püsis ekstsessidele vaatamata usulisel pinnal. Kohalikud võimud (kirikuõpetajad, haagikohtunik ja kuberner) ei näe selles ähvardust oma autoriteedile ja maksvale korrale ja ei pea erakordseid surveabinõusid vajalikuks. Loodetakse elevuse loomulikkua vaibumist ²⁵).

²¹) Osterblom, J., op. cit., lk. 35—36. ERüA, A IV 153: haagikohtuniku kiri rüütelkonna peamehele 3. juul. 1881, nr. 263; lisa: Vormsi pastor Nordgren — haagikohtunikule 6. juun. 1881.

²²) Osterblom, J., op. cit., lk. 36. Enam-vähem puutumata jäi ainult Vigala kihelkond. Olgu tähendatud, et Vigala on Läänemaa jõukaimid nurki, kus rahvas ka haritum kui mujal. Neil põhjusil usuline märatsemine arvatavasti siin ei leidnudki küllaldast pinda.

²³) Osterblom, J., op. cit., lk. 37, 40.

²⁴) EKKA, sal. os., tmk. nr. 664: haagikohtuniku kiri kubernerile 4. apr. 1880, nr. 628. Osterblom, J., op. cit., lk. 37—41.

²⁵) EKKA, sal. os., tmk. nr. 664: kindralsuperintendent Schultzi kiri kub. Polivanovile 28. apr. 1880, nr. 213; kuberner Polivanovi ringkiri Läänemaa maa ja ranniku haagikohtunikele 10. maist 1880.

Teravamaks kujunes liikumine Vormsil, kus jutlustaja Österblomi tegevus suurendas juba valitsevat pinevust joodiku pastori ja uskliku koguduse vahel. Talupojad olevat loobunud kirikus käimisest ja kooliõpetajad jagavat rahvale sakramenti. Kindralsuperintendendi seletusele, et sarnane teoviis on lubamatu ja selle kestmisel tuleb kooliõpetajad tagandada, vastatakse rahva hulgast, et siis tuleb mäss, sest jumalat pidavat enam kartma kui inimesi. Küsimus näib seega omandavat juba teatud poliitilist värvingut ja ähvardab senise kiriku autoriteeti. Eestimaa konsistoorium tahabki nüüd kubernerilt luba Österblomi väljasaatmiseks²⁶⁾. Kuuldused sellest põhjustasid saarel suure ärevuse. Haagikohtunik kartis, et Österblomi vägivaldne välja-
saatmine võib tekitada tõsisel rahutusi ja isegi mässu²⁷⁾, kuigi, nagu veel hiljemgi kinnitatakse, Österblomi tegevus sisuliselt polevat mingil määral poliitilise iseloomuga²⁸⁾.

Konsistooriumi soov Österblomi suhtes ei teostu. Vaatamata mitmekordsele süüdistuskirjadele kuberner ei pea võimalikuks teha väljasaatmise otsust, sest jutlustaja tegevus ei olevat riiklikust seisukohast kuritegeline ja ei ole sihitud võimude ega maksva korra vastu²⁹⁾.

Sel kogu ranniku elevile ajanud „ärkamisel“ loomulikult puudus tulevik. Liikumisel ei olnud mingit reaalselt alust, tal puudusid ideed, mis oleksid võinud pikemaks püsima jääda, tal ei olnud vaimukaid juhte ja tal puudus jõud, millele toetuda. Arukamaid talupoegi hoidus juba algusest peale „hüppajatest“ eemale, sest sealt poolt pakutav vaim ei suutnud neid rahuldada³⁰⁾.

Hilisema usuvahetuse suhtes sel liikumisel oli siiski omajagu tähtsust. Ta kahtlemata aitas maha kiskuda luteri kiriku autoriteeti ja lõdvendas sidemeid pastoriga, näidates, et usuolu on võimalik ka väljaspool ametlikku kirikut. Kui mitmesuguste tegurite mõjul Läänemaal hakkasid hõõguma kuuldused siirdumisest, siis vaimiliselt ja hingeliselt usuküsimusis hellaks tehtud rahval võis kergesti tekkida lootus leida rahuldust oma tarbeile usuvahetusest. Lisaks sellele huvitus tähelepanu õigeusu taga seisvast poliitilisest võimust, mis oli puudunud sektantlusel ja mis võis tagada kindlat toetust ja abi ka mõisnikkude ja pastoriga vastu. —

²⁶⁾ EKKA, sal. os., tmk. nr. 664: konsistooriumi kiri kubernerile 15. maist 1884, nr. 405.

²⁷⁾ EKKA, sal. os., tmk. nr. 664: Läänemaa saarte haagikohtuniku kiri kubernerile 31. juun. 1881, nr. 1679.

²⁸⁾ EKKA, sal. os., tmk. nr. 664: haagikohtuniku kiri kubernerile 13. märtsist 1882, nr. 1131.

²⁹⁾ EKKA sal. os., tmk. nr. 664: kubeneri kiri Eestimaa konsistooriumile 18. juun. 1882, nr. 1870.

³⁰⁾ EKIA: Rebane, L., stipendiaadi-aruanne traditsiooni kogumisest vene-õigeusu liikumise kohta, suvel 1932. Lisa: preester A. Tamme kiri.

Liivimaa 40-ndate aastate siirdumine oli loonud kaunis suure õigeusklike eestlaste hulga. Kasustades soodsaid õppevõimalusi Riia vaimulikus seminaris, olid mitmed nende järeletulijaist valmistunud preestriameti vastu. Osa neist oli seda teinud võib-olla ainult haaratuna ärkamisaja üldisest tungist hariduse järgi, kuid kahtlemata oli noorte preestrite hulgas iseloomukindlaid, vaimliselt iseseisvaid ning teadlikke isikuid, kes julgesid valida endale kutseks pastorite ja osa luterlaste poolt põlatud ning mõnitatud õigeusu hingekarjase ameti. Neilt preestritelt võis muidugi oodata energilist teotsemist otsesel ametialal kui ka soovi oma võimeid rakendada laiaulatuslikumaks seltskondlikuks tööks, nagu seda ärkamisajal taotlesid kõik vähegi haritud ja avarama vaimuga isikud. Õigeusu vaimulikkude ringkonnad muidugi soovisid kõigepealt tõsta lugupidamist oma usu vastu, arendades viimase mõistmist ning tundmist. Nii kujuneski preestrite-eestlaste esimeseks loomulikuks ülesandeks misjonitöö õigeusu kasuks, mis omandas esialgu rekonversiooni vastu võitlemise ilme.

Õigeuskliku agitatsiooni hoogustumist on ekslikult peetud sihikindla venestuse alguseks³¹⁾. 1883. aastal tegelik venestamine Läänemere mail ei olnud veel alanud ja siin puudus alles venestajate kaa-der. Preestrite ringkond, kes aktiivselt teotses õigeusu levitamise alal, kuulus oma poliitiliselt ilmavaatelt loomulikult riigivõimu vastu sõbralikku (Jakobsoni) parteisse, mis 80-ndate aastate alul oli eestimeelselt rahvuslik, ja rahvuslikul pinnal nägid ka õigeusu vaimulikud avanevat endile küllalt teotsemisvõimalusi³²⁾. Alles siis, kui radikaalses parteis mõõduandvaks said Jakobsoni asemel J. Kõrv, J. Truusmann jt., muutus see rühmitus venestusmeelseks ja alles siis hakati õigeusku kasustama venestuse sihtide teenimiseks.

Õigeusklik kihutustöö 80-ndate aastate alul hoogustus eriti Viljandis, kus ilmneb püüd juhtida siirdumistööd ümbruskonnaski. Igatahes siin näib olevat keskkoh, mis toetas igasugust õigeusu-sõbralikku liikumist. Eriti agaralt on siin teotsenud preestrid Rajevski ja Teppaks, kellest viimane hiljem energiliselt õhutas siirdumist Eestimaal³³⁾.

Kui uskuda Truusmanni, siis olevat 1880. aastast alates Lõuna- ja Lääne-Eestis toimunud sihikindel kihutustöö õigeusu kasuks. See sündinud peamiselt kirjanduse levitamise kaudu. 1880-ndal aastal

³¹⁾ Das Zerstörungswerk, lk. 46.

³²⁾ Agar õigeusu tegelane preester A. Teppaks töötas näiteks hoogsalt Viljandi Põllumeeste Seltsis, oli suur Jakobsoni austaja jne. Vrd. LKKA, sal. os., tmk. nr. 67 (1882); EKIA: Rebane, L., stipendiaadi-aruanne.

³³⁾ Rebane, L., Osav üleskutse vene-õigeusu propageerimiseks 1882. a., — Ajalooline Ajakiri XI (1932), lk. 226—227.

Läänemaal olevat reisinud ja jutlustanud õigeusust keegi raamatu-kaupmees, kes nimetas ennast piiskopi poolt saadetud erusoldatiks. Samal ajal ka Pärnumaal keegi tundmatu olevat jaotanud piiblit ja uut testamenti³⁴). Kuigi Truusmanni teated on sageli kontrollimata, on kahtlemata õige, et õigeuskliku kirjanduse levitamine kõne all olevail aastail toimus intensiivsemalt kui varem, mida tõendab peale muu ka vastavate raamatute ja brošüüride tihedam ilmumine. Autoriks või tõlkijaks esineb neil sageli Viljandi preester Teppaks³⁵). Et hoogustuva õigeuskliku misjonitöö esialgseks sihiks oleks olnud laiaulatusliku siirdumise tekitamine, seda ei saa väita. Läänemaa usuvahetuse suhtes see väljastpoolt tulnud kihutustöö oli ainult osapõhjuseks ja võib-olla kiirustas ainult rahva hulgas spontaanselt valminud teotsemisideede konkreetsema kuju andmist.

1883. aastal Lihulas alanud usuvahetus võib pealiskaudsel vaatemisel paista ootamatusena. Tõeliselt aga sündmused olid valminud pikema aja jooksul nii kohalikkude erimotiivide kui ka väliste tegurite koosmõjul. Mõõduandvaks põhjuseks kujunes siin halb vahekord sakslastega, peamiselt Lihula pastor Spindleriga. Viimane olnud hoolimatu ja toores oma jutluses ja ka isiklikus käitumises rahvaga. Ta oli tüübiline vanameelne balti-saksa mõisnik, kes ei tahtnud midagi teada rahva iseolemise ja paremast haridusest³⁶). Teadlikumaks õpetaja vastaseks oli rätsep ja endine külakoolmeister Ado Pääbo. Suurema haridusega, kuid arukas ja teravmeelne talumees, oli ta juba noorena sattunud vastuollu mõisniku ja kirikuõpetajaga, kes süüdistasid teda ülekohtuselt varguses ja saatsid ta poolvägivaldselt soldatiks. Ka koolmeistrina ei lastud tal hiljemini teotseda, sest ta olevat lastele liig suuri tarkusi õpetanud. Pääbo olnud muuseas ka kõrtsi sõber ja valmis igasugustele vempudele, et pastorit kiusata ja narrida. Anekdoodina jutustatakse lugu, kuidas Pääbo kõrtsis kellelegi Karjaste Hendrikule seletanud, et õpetajal olevat liig palju maad ja see tuleks ära võtta: „Sa võta siis kurat kinni, mina hakkam patuga kündma.“ See lugu kandus kirikuõpetajani, kes teise mehe oma juurde kutsus ja noomima hakkas, et miks ta kõrtsis Pää-

³⁴) Osterblom, J., op. cit., lk. 59—60.

³⁵) Siinkohal olgu neist mainitud järgmised: Teppaks, A., Patu kahetsemise kaanon meie Issandale Jeesusele Kristusele. Suures Paastus ja igal ajal meele parandamiseks lugeda ja lauda. Slavoni keelest Eesti keelde ümber tõlkinud — Viljandi 1882. Teppaks, A., Õigeusu nurme peal. Õpetlik lugemise raamat risti rahvale. Esimene and. Viljandi 1883. Teppaks, A., Esimene õppimise raamat pärast Abitsat. 1. Jagu. Viljandi 1884. Sokolov, D., Õige risti-usu esimene õpetus. Kirjapannud protjerei — Eesti keelde ümber pandud kümnendast trükist. Riga 1875, vrd. ka Rižskija Eparhialnõja Vedomosti 1895, lk. 400.

³⁶) Osterblom, J., op. cit., lk. 13, 21. EKIA: Rebane, L., stipendiaadi-aruanne.

boga patujutte ajab. Pääbo õpetusele vastavalt talumees seletanud, et tema olevat süütu ja kaebus on ainult rahva laim ning soovitanud siis õpetajale tulevikus iga tühja juttu mitte uskuda. „Rahvas räägib ka, et te olete kolmandast põlvest juut, aga mina seda küll ei usu“³⁷⁾).

Need ja teised pisitülid pastoriga ja mõisnikega suurendasid Pääbo populaarsust ja alandasid kohalikkude sakslaste autoriteeti. Hakati võrdlema õpetaja Spindleri naabruses asuvate Kalli ja Uruste õigeusu kirikute (Liivimaal, Pärnu mk.) preestritega, kes olevat rahva vastu sõbralikud ning osavõtlikud ja valmis aitama igasuguste hädade puhul³⁸⁾. Nende juttude Lihulasse kandjaks on arvatavasti olnud Ado Pääbo. Elades Kalli kiriku lähedal oli tal kukkupuutumisi siinsete juhtivate õigeusu tegelastega ja erifi heas vahekorras on ta olnud Kalli köstri Ivan Kasega. Tundes õigeusu vastu sümpaatiid arvatavasti juba oma sõduriks olekust saadik on Ado Pääbo oma sagedail külaskäikudel Lihulas sugulaste pool rääkinud veneusust, preestreist ja paremast elust, mis avaneks rahvale, kui õnnestuks lahti saada sakslasist³⁹⁾. Ebamäärased jutud õigeusust, ehk nagu rahvas ütleb „veneusu kõmu“, ongi siin liikunud juba Aleksander III:le vande andmisest saadik⁴⁰⁾. Kahtlemata need kuuldused võisid saada toitu ka väljastpoolt tulevast agitatsioonist, nimelt eelpool mainitud õigeuskliku kirjanduse levitamisest. Ja lõpuks ka Jakobsoni ja „Sakala“ sõbralik suhtumine õigeusku võis teatud määrani mõjustada lugejate arusaamist ses küsimuses.

Kuidas täpsalt algas käärimine Lihulas, seda ei ole võimalik viimaste üksikasjadeni kindlaks teha. Siirdumise mõtte esimeseks konkreetseks sõnastajaks näib olevat Ado Pääbo. Veebruaris 1833 on ta rääkinud oma usuvahetuse kavatsusest ja õigeusu vastuvõtmisega ühenduses olevaist kasudest — kirikumaksudest vabastamisest ja mõisamail asuvate talupoegade orjuse lõpetamisest⁴¹⁾. Kuid Pääbole on arvatavasti hoogustajaks olnud väljastpoolt tulnud mõjud, kuigi usuvahetuse mõte esialgselt tal võis olla tekkinud iseseisvalt. Igatages aeg, mil Pääbo on kindlamini hakanud rääkima usuvahetusest, langeb kokku ajaga, mil ta ütleb enese saanud olevat siirdumist õhutada lendlehe „Rahva armastus“. Selle olevat talle andnud veebruaris Lihula laadal keegi võõras mees, kellele Pääbo nimetanud, et ta

³⁷⁾ EKIA: Rebane, L., stipendiaadi-aruanne.

³⁸⁾ EKIA: Rebane, L., stipendiaadi-aruanne.

³⁹⁾ EKIA: Rebane, L., stipendiaadi-aruanne.

⁴⁰⁾ EKKA, sal. os. tmk. nr. 736: haagikohtuniku kiri kubernerile 25. apr. 1883, nr. 637.

⁴¹⁾ EKKA, sal. os., tmk. nr. 726: haagikohtuniku kiri kubernerile 25. apr. 1883, nr. 637.

tahab minna veneusku⁴²⁾. Nimetatud lendlehes⁴³⁾ on osatud äärmiselt osavalt kasustada ärkamisaegset rahva hingeelu ja poliitilist meelsust õigeusu propaganda huvides. A. Pääbole on see arvata-vasti avaldanud kaunis suurt mõju ja on olnud talle suureks saavutuseks edaspidises tegevuses, nimelt teiste õhutamises usuvahetuseks. Laie-mat levikut „Rahva armastusel“ Lihulas siiski nähtavasti ei olnud. Siirdumise algaegade agaramad tegelased Mihkel Koppelman ja Kaarel Pääbo ei mäleta lendlehest kunagi midagi kuulnud olevat⁴⁴⁾. Umbes poolteist kuud pärast siirdumise algust on leitud ühelt talu-mehelt tükk lendlehte, mis oli saadud Ado Pääbolt⁴⁵⁾. See ongi ainus ürikuis leiduv jälg „Rahva armastusest“. Igatahes on kaunis usu-tav Pääbo seletus haagikohtunikule, et ta lendlehte on küll näinud, lugenud, seda aga teistele pole andnud⁴⁶⁾. „Rahva armastuse“ Lihu-lasse sattumise kohta ei saa öelda midagi kindlat. On ju võimalik, et see oli täiesti juhuse asi, kuid tõenäolisem on igatahes, et õige-usu levikust huvitatud ringkondadeni ulatus kuuldusi siin liikuvast veneusu „kõmüst“. Sobivalt võis see toimuda Ado Pääbo kaudu, kel oli lähemaid kokkupuuteid preestritega ja kes nähtavasti üldse arvas kaunis laialt juttu teha oma kavatsusist ja mõttest.

Pääbo soov usuvahetuseks esialgu näib olevat ainult isiklik ja kaasatulejaid temal ei olnud. Rahva hulgas liikumine tekkis veidi hiljem, nagu näib tüli tagajärjel luteri usu pastoriga. Traditsioon jutustab, et 1883. aasta kevadel kirikuõpetaja teatanud, et edaspidi tuleb iga leerilapse pealt maksta 3 rubla. See maks on paljusid pahandanud, ja et õpetajalt polnud loota järeleandmist, otsustati üles otsida Kalli ja Uruste preestrid, et saada lahti Spindlerist ja leerimaksust. Selle järgi läkitatud saadikud preestrite juurde ja ala-nud ettevalmistused usuvahetuseks⁴⁷⁾. Ka ametlikul asja uurimisel haagikohtuniku poolt talupojad seletasid, et siirduma hakatud ka-asest leerimaksu ees, mis määratavat 3—7 rubla suuruses⁴⁸⁾. On täiesti võimalik, et see võrdlemisi väike pinevus pastoriga sai si-maseks tõukeks juba valminud käärimisele. Nii nagu vande andmine

⁴²⁾ EKKA, sal. os., tmk. nr. 726: haagikohtuniku protokoll 22. apr. 1883; ärakiri. Vorotin, A., op. cit., lk. 56—57.

⁴³⁾ „Rahva armastuse“ teksti analüüsi ja võimaliku autori kohta vt. Rebane, L., Osav üleskutse vene-õigeusu propageerimiseks 1882. a., — Ajalooline Ajakiri XI (1932), lk. 222—228.

⁴⁴⁾ EKIA: Rebane, L., stipendiaadi-aruanne.

⁴⁵⁾ ERüA, A IV 166: haagikohtuniku kiri rüütelkonna peamehele 5. juul. 1883, nr. 1019.

⁴⁶⁾ EKKA, sal. os., tmk. nr. 726: haagikohtuniku protokoll 22. apr. 1883; Vorotin, A., op. cit., lk. 56—57.

⁴⁷⁾ EKIA: Rebane, L., stipendiaadi-aruanne.

⁴⁸⁾ EKKA, sal. os., tmk. nr. 726: haagikohtuniku kiri kubernerile 25. apr. 1883, nr. 637.

keisrile mõne aasta eest võis iseenesest tekitada jutte keisriusust ja riigivalitsuse abist sakslaste vastu, nii võis nüüd hetkeline paha-meel pastori peale otsida neile juttudele konkreetse väljendusvõimaluse, et kaaluti tõsiselt lahtilöömist senisest kirikust.

Vahetalitajaks Lihula elanikkude ja preestrite vahel sai Ado Pääbo⁴⁹⁾. Tema sõbralik suhtumine õigeusu kirikusse oli ju üldiselt teada ja tema juttudel on kahtlemata mõju olnud siirdumise mõtte tekkimisele üldse. Pääbo ise seletab hiljem haagikohtunikule (22. IV 1883), et mõne nädala eest Valluste külas tööl olles on mõned talupojad temale öelnud, et tahavad üle minna veneusku. Pääbolt on küsitud, kas ta võib selgitada õigeusu õpetust või muretseda raamatuid, millest võiks näha, kas õigeusk tõesti põhjeneb pühal kirjal. Pääbo ongi siis toonud Kalli kõstriilt Platoni karjasekirja, Pospelovi õpetuse õigeusust ja õigeusu katekismuse⁵⁰⁾.

Neile esialgseile sammele järgnes nõupidamisi ja koosolekuid, kus usuvahetust lähemalt kaaluti. Väljastpoolt tulnud mõjuavaldusist sel ajal ei ole midagi teada. Rahvas olevat täiesti omal algatusel otsinud kontakti Kalli õigeusklike ringkondadega. Vahetalitajaks talupoegade ja preester Bežanitski vahel oli mõnda aega Lihulas elanud kaupmees Makarov, sest preester ise ei osanud kuigi hästi eesti keelt⁵¹⁾. On teada, et 4. aprillil 1883. a. Makarov on kirjutanud Kalli preestrile ja 10. aprillil s. a. peeti Makarovi poes koosolekut, millest võtsid osa Kalli õigeusu kõster ja kooliõpetaja. Koosolekul olevat harutatud õigeusku siirdumist, kuid selle käigust ja tagajärgedest pole midagi täpsamat teada⁵²⁾.

Nagu tavaliselt kõigi rahvalikumiste puhul, nii tekkis ka nüüd Lihula ümbruskonnas igasuguseid siirdumisega ühenduses olevaid kuuldusi ja jutte, mille algust keegi ei saa kindlaks teha, kuid mida siiski usuti ja edasi räägiti. Usuvahetusest hakatakse lootma kindlalt abi kõigis võimalikes hädades. Liiguvad kuuldused, et veneusku siirduvad vabastatakse kirikumaksudest ja mõisamaal asuvad talupojad vabastatakse orjusest. Õigeusuliste vahel jaotatavat Lihula mõis. (Mõnel pool arvatakse, et jaotatakse mingi mõis Liivimaal.) Olevat keisri isiklik soov, et kroonimispäeval kõik luterlased siirduksid ja selle eest tasuks võimaldatavat igasuguseid kergendusi⁵³⁾.

⁴⁹⁾ EKIA: Rebane, L., stipendiaadi-aruanne.

⁵⁰⁾ EKKA, sal. os., tmk. nr. 726: koopia haagikohtuniku protokollist 22. apr. 1883; Vorotin, A., op. cit., lk. 55—56.

⁵¹⁾ EKIA: Rebane, L., stipendiaadi-aruanne. Makarov on sündmuste passiivseks tegelaseks. Ta ei ole teinud kihutustööd siirdumiseks, kuid asjast rääkides tavaliselt soovitanud, et keisriusku võiks ikka minna.

⁵²⁾ ERüA, A IV 165: kreisisaadik Budbergi kiri rüütelkonna peamehele 26. apr. 1883, nr. 148.

⁵³⁾ EKKA, sal. os., tmk. nr. 726: haagikohtuniku kiri kubernerile 25. apr. 1883, nr. 637.

Aprilli keskel hakkavad mingist rahva hulgas toimuvast käärimisest kuulma ka ametivõimud, kuid veel ei teata, millise iseloomuga on algav käärimine. Eestimaa kubermangu sandarmivalitsuse ülem v. Merklin on kuulnud, et Lihulas 19. aprillil peetaval kontserdil E. Aleksandri-kooli heaks mitmed isikud, nende hulgas ka kaupmees Makarov, kavatsevad kontserdile kogunud rahvale esitada harutamiseks mitmesuguseid majanduslikke, muuseas ka maade jagamist puudutavaid küsimusi. See kõik võivat tekitada rahutust siinse talurahva hulgas, kes seni pole veel näidanud mingit hukkamõistetavat tungi oma majandusliku olukorra muutmiseks või parandamiseks⁵⁴). Kontsert väliselt möödus rahulikult, kuid õhtul kõrtsis peetud koosolekul on toimetatud mingisuguseid üleskirjutamisi⁵⁵). Kuberner kuulab erateel, et nende üleskirjutamiste puhul levitatakse kuuldust, et need, kes end lasevad nimestikku võtta, saavad kroonimispäeval maad⁵⁶).

Nüüd asutakse asja ametlikule uurimisele ja senised ebamäärased teated saavad valgustust. Selgub, et ärevust ja üleskirjutamist juhatavad Lihula talupoeg Mihkel Koppelman, erusõdur Ado Pääbo, Lihula elanik Kaarel Pääbo ja Lihula kõrtsmik Päären Amak. Haagikohtunik vangistas Amaki ja Pääbo ja pani toime nende ja Koppelmanni juures läbiotsimise. Samas selgub, et üleskirjutamine sündinud sooviga üle minna kreeka-katoliku usku. Pääbo juurest leiti piiskopp Platoni kolm karjasekirja ja lendleht „Rahva armastus“⁵⁷).

Rahvastiku soov siirduda õigeusku viis ärevusse kohalikud sakslaste ringkonnad. Rahva laiaulatuslikuma usuvahetuse puhul nad kartsid kaotada oma vaimlist hoolekannet talupoegade üle ja õigeusu preestrite näol võis tungida maale võõrkeha, mis muudaks senist ühiskondlikku struktuuri ja looks mõisnikest sõltumatu iseseisva kihi. Õigeusklik vaimulikkond võiks kujuneda mingiks järelevalve instantsiks, mis jälgiks sakslaste omavoli ja oleks talupoegadele toeks seniste maa tegelikkude valitsejate vastu sihitud aktsioones. Õigeusu levimine võis mõisnikele tunduda poliitilise kaotusena, mis veelgi valusam kui neljakümne aasta eest Liivimaal, sest viimaste aastate kestel baltlus oli juba isegi üleelanud mitmeid kaotusi ja tema senine pea piiramatu võim Läänemeremail oli lõonud kõikuma. Nii oli rahvuslik ärkamine vähendanud saksa kultuurilist mõju, mille kaotaminek ähvardas veelgi süveneda siirdumise tõttu; teiseks oli ilmne-

⁵⁴) EKKA, sal. os., tmk. nr. 726: Merklini kiri kubernerile 18. apr. 1883, nr. 179.

⁵⁵) EKKA, sal. os., tmk. nr. 726: haagikohtuniku telegramm kubernerile 20. apr. 1883.

⁵⁶) EKKA, sal. os., tmk. nr. 726: kubeneri kiri politsei departemangule 26. apr. 1883, nr. 716.

⁵⁷) EKKA, sal. os., tmk. nr. 726: haagikohtuniku kiri kubernerile 25. apr. 1883, nr. 637.

nud riigivõimu algav ebasõbralik suhtumine sakslastesse, mis avaldus näiteks senator Manasseini revisjonis kui ka mõisnikkude ajalooliste privileegide mittekinnitamisest keiser Aleksander III:nda poolt.

Algav usuliikumine sundis sakslasi otsekohe energilisele teotsemisele selle vastu.

Sakslaste esimeseks püüdeks oli käärimist lämmatada algidus, et takistada üldse salvimiste algamist. Erutatuna kuuldusist talurahva eeloleva usuvahetuse üle toimub Lihulas 22. aprillil 1883 haagikohtunik v. Kurselli algatusel eraviisiline koosolek, millest võtavad osa kreisisaadikud Budberg ja Fersen, Lihula kirikueestseisja ja mõisapolitsei esindaja v. Grünwald ja Lihula pastor Spindler. Koosoleku ülesandeks oli leida mõjuvaid vahendeid võitluseks alanud liikumisega ja suruda maha käärimine, nii et see üldse ei puhkeks tegelikuks siirdumiseks.

Ka sel väikeulatuselisel koosolekul avaldub sakslaste tavaline analüüs usuvahetuse ja selle põhjuste kohta. Leitakse, et rahvas olevat ülesässitatud sihilikult lendu lastud kuuldustega ja siirdumisest loodetavat ainelist kasu, hingemaad, maksudest vabanemist j. m.⁵⁸). Võideldes usuvahetuse vastu tuleks kõigepealt veenda talupoegi, et siirdumine neile majanduslikult ei ole soodne ja et vastupidiselt lootustele neid ähvardab ainult olukorra halvenemine ja tõsised ebamugavused. Edasi Lihula nõupidamisel olid harutusel sammud, mida tuleks ette võtta juhul, kui siirdumine tõesti algab. Ses suhtes peetakse vajalikuks valvata, et talupojad ei teotseks mõtlematult ja et salvimiste puhul peetaks täpsalt kinni seadustega määratud nõudeist.

Selle tagasihoidliku lausega oli õieti sõnastatud taktika põhijooned, mida sakslased hiljem püsivalt arendasid kogu võitluse kestes õiguse vastu. Sellega seatakse sihiks politseilikult jälgida usuvahetust, otsida võimalikke eksimusi ja väärsamme seaduse vastu, et neist septseda relvu salvimise takistamiseks ja siirdumist pidurdada administratiivsete korraldustega. Usuvahetuse summutamise sõjaplaane harutades Lihula võimud ei piirdunud siiski ainult kohapealsete sammudega, vaid selleks peeti vajalikuks nõutada ka toekamat abi. Koosolekul otsustatakse pöörduda provintsi kõrgemate omavalitsuse instantside ja ka riigivõimu esindaja — kuberneriga poole, et kindlustada omale seljatuge eelolevaks võitluseks⁵⁹).

Järgnevais sündmusis näemegi mõisnikke teotsemas vastavalt Lihula koosoleku otsustele. Kõigepealt hakatakse igal võimalikul viisil kimbutama teada olevaid siirduda soovijaid. Neid kutsutakse sagedasile ülekuulamisile, kus haagikohtunik käitub valjult ja ähvardavalt, nende taludes toimetatakse läbiotsimisi, mida samuti saadavad ähvar-

⁵⁸) ERüA, A IV 165: Budbergi kiri rüütelkonna peamehele 26. IV 1883, nr. 148.

⁵⁹) ERüA, A IV 165: Budbergi kiri rüütelkonna peamehele 26. IV 1883, nr. 148.

dused ja talupoegadele selgesti ilmnev mõisnikkude pahatahtlikkus õigeusu vastu; tähtsamaid liikumise tegelasi vangistatakse jne. Need sammud suutsid küll teatud määrani siirduda soovijaid kohutada, kuid käärimise lõplik mahasurumine siiski ei õnnestunud ⁶⁰⁾.

Vahepeal olid kohalikud tegelased juba püüdnud hankida oma sihtide saavutamiseks välispidist toetust. Kreisisaadik Budberg oli pöördunud rüütelkonna peamehe poole, paludes nõutada riigivõimult luba siirdumist pidurdavate administratiivsete korralduste maksmapanemiseks ⁶¹⁾. Ka õpetaja Spindler, teatades algavast usuvahetusest konsistoriumile, palub viimast toetada rüütelkonna üritusi õigeusu vastu. Spindler on eriti kuri Ado Pääbole, kes olevat liikumise peaalgatajaid ja luteri kiriku ägedam vastane. Ta kirjutab korduvalt, et Pääboga olevat vajalik palju resoluutsemalt ja karmimalt toimida, vastasel korral ei anna võitlus õigeusu vastu küllalt kindlaid tagajärgi ⁶²⁾. Kubernerite poole pöördus ametliku teadaandega haagikohtunik, kes, soovides häälestada valitsusvõimu esindajat usuvahetusele vaenulikult või vähemalt umbusklikult, kirjeldab alanud käärimist kui omakasupüüdlikkude ja kahjulikkude liikumist, mis ähvardab üldist rahu ja korda. Õigeusku siirdumisega loodetavat vabaneda luteri usu kiriku maksudest, mida lähemal ajal tõstetavat. Usutavat, et mõisamaal asuvad õigeusulised talupojad pääsevad teoorjusest ja maatuule jaotatavat kas Lihula või mõni Liivimaa mõis. Kuna soovil usuvahetuseks pole haagikohtuniku arvates midagi ühist hingelise veendumuse ja vajadusega, vaid rahvas on eksiteele viidud petlikkude lootustega, siis tuleks siin ametivõimudel selgitavalt vahele astuda. 22. aprilli koosoleku otsustele vastavalt haagikohtunik esitab kubernerile kinnitamiseks järgmised ettepanekud. Esiteks tuleks siirduda soovijaile anda põhjalikku, võimalikult pikemaajalist õpetust õigeusust ja teiseks avaldada ametlik teadaanne, et usuvahetusega pole ühenduses mingid majanduslikud kasud ⁶³⁾.

Eestimaa kuberner Polivanov, kellelt nüüd nõuti otsust ja seisukohavõtmist alanud käärimise kohta, oli tüüpiline fantaasiavaene vene tšinovnik, kes äärmiselt kohusetruult ja täpsalt täitis oma ülesandeid, kuid kel tõsisemate küsimuste lahendamiseks puudus iseseisvus ja otsustusvõime. Püüdes hoiduda sekeldusist ja rahutusist, ta soovis kõigiga hästi läbi saada, olles seejuures mõisnikkude vastu kaunis heatahtlik. Tema isiklikud huvid piirdusid majanduslikkude küsimustega, poliitilistest ja ideoloogilistest võitlustest seisis ta kaugel ja lasi end

⁶⁰⁾ Vorotin, A., op. cit., lk. 56—59; ERüA, A IV 165: haagikohtuniku kiri maanõunik zur Mühlenile 24. V 1883, nr. 761.

⁶¹⁾ ERüA, A IV 165: Budbergi kiri rüütelkonna peamehele 26. IV 1883, nr. 148.

⁶²⁾ EKA, tmk. nr. 469, 56, vihk 1: Spindleri kirjad konsistoriumile 26. IV 1883, nr. 140; 20. V 1883, nr. 156.

⁶³⁾ EKKA, sal. os., tmk. nr. 726: haagikohtunik Kurselli kiri kubernerile 25. IV 1883, nr. 637.

siin kergesti mõjustada. Olles tavaliselt vaid mingiks kirjavahetuse korraldamise instantsiks, Polivanov ei suutnud iseseisvalt lahendada vastutustnõudvaid küsimusi, vaid pöördus alati otsuse saamiseks ministeeriumi poole. Saades võrdlemisi hästi hakkama oma ülesannetega tavalisel ajal, ta ei olnud sugugi kohane provintsi juhiks kriisiaegseis murranguis. Loomulikult ei sobinud ta ka ei poliitilise suuna määrajaks ega ka resolootse poliitika teostajaks ⁶⁴).

Saadest teada talurahva soovist siirduda õigeusku, Polivanov kriitikata ühineb temale esitatud ettepanekutega usuvahetust pidurdavate korralduste maksmapanemiseks. Ta saadab ministeeriumile aruande sündmuste kohta, milles pea täpsalt haagikohtuniku sõnadega kirjeldatakse olukorda Lihulas ja küsitakse juhtnõore edaspidise tegevuse jaoks. Polivanov isiklikult suhtub usuvahetusse erapooletult ja ei soovi siirdumist rakendada mingi poliitilise kõrvalsihi teenistusse. Kui siirdumine sünniks inimeste kindlal veendumusel, et õigeusk on parem luteri usust, siis üleminek oleks vägagi tervitatav. Kui aga usku vahetatakse majanduslikkude kasude ootuses, siis õigeusu kirikule mõnesaja eestlase siirdumine ei tohiks olla oluline ja asjasse tuleks suhtuda ettevaatlikult. Pettudes lootusis talurahvas algaks tagasitungi luteri usku, nagu see on sündinud Liivimaal. Usutaganejate karistamine kindlasti omandab paljude silmis usulise sallimatuse ja tagakiusamise ilme, mis kutsuks esile ärevuse nii kohalikus luteriusulises seltskonnas kui ka välismaises ajakirjanduses. Nende komplikatsioonide vältimiseks Polivanov soovib saata Lihulasse ja ümbruskonda haagikohtuniku poolt esitatud teadaanne hoiatamiseks liig mõtlematu siirdumise eest ja küsib, kas ministeerium oleks nõus vastava sammuga ⁶⁵).

Pealinnas asuti aga ses küsimuses teissugusel seisukohal. Siin oli viimaseil aastail ikka tugevamaks muutunud soov hävitada Läänemeremaade eriseisund ja ühtlustada provintsid riigiga. Aleksander III troonile astumisest saadik olidki alanud selleks mõningad ettevalmistused. Kuigi usuvahetust otsekohe teadlikult ei rakendata venestuse sihtide teenistusse, loodetakse liikumisest nähtavasti võimalikku tugevalitsuse poliitikale. Seepärast ei soovita mingisuguseid teadaandeid, mis rahvale võiksid näida pidurdavatena või tagasihoidvatena ja võiksid jätta mulje, nagu suhtuks valitsus usuvahetusse ükskõikselt ja ei toetaks seda. Polivanovile teatatakse, et talupoegadele olevat küllalt selgitatud, et õigeusku siirdumine ei ole seotud majanduslikkude kasudega, ja seetõttu pole erilise teadaande avaldamine praegusel juhul vajalik. Liikumine arenegu iseseisvalt, kuid takistamatult ⁶⁶). Kuber-

⁶⁴) Vrd. EKKK: Aastaaruanded kuberner Polivanovi ajast.

⁶⁵) EKKK, sal. os., tmk. nr. 726: Polivanov siseministeeriumile 28. IV. 1883, nr. 770.

⁶⁶) EKKK, sal. os., tmk. nr. 726: siseministeerium Polivanovile 9. V 1883, nr. 1012.

ner kordaski nüüd haagikohtunikele Peterburist tulnud käsku, mitte takistada talupoegade siirdumist⁶⁷⁾. Erilisi konversiooni soodustavaid korraldusi Polivanov mai alul Peterburist ei saanud ja sellekohased väited⁶⁸⁾ ei vasta tõele.

Küll aga oli siirdumise otsest toetamist liikumise algusest peale soovitud ja palunud Riia õigeusu piiskopp Donat, kes püüab korduvalt mõjustada kubeneri aktiivsele poliitikale õigeusu levitamise kasuks⁶⁹⁾. Donat ise oli käärimiste puhkedes otsekohe asunud usuvahetust agaralt hoogustama, teotsedes siin peaaegu fanaatilise hooga. Oli ju piiskopp selles misjonitöös oma kirkiku heaks viimaks ometi leidnud iseseisva viljaka tegevusala, mida ta oli asjatult oodanud ligi veerandsada aastat. Sotsialistliku voolu avastamine ta õpilaste hulgas vaimulikus seminaris oli takistanud Donati tõusu hierarhilisel redelil ja ta oli püsinud 21 aastat väikses põhjamaises Arhangeliskis vähetähtsa vaimuliku seminari juhina. Selles väheharitud linnas Donat oli seminari rektorina muidugi vaimse elu keskkohaks ja juhiks, oli harjunud iseseisvusega ja võib-olla isekusega. Agara ja kohusetruu töömehena ta oli kindlasti kibestunud oma tagasihoidlikust kohast. Kui ta viimaks 1882. a. pääseb Riiga iseseisva piiskopkonna juhiks, haarab ta juba vananeva mehena suure hooga kinni siin avanevaist töövõimelisist ja asub innukalt eestlaste siirdumise juhtimisele, püüdes nüüd oma seni pidurdatud teotsemistarvet täiel määral rahuldada⁷⁰⁾. Käitudes siinjuures hoolimatult ja järjekindlalt, piiskopp loomulikult sattus otsekohe vastuollu siirdumisele vaenulikkude mõisnikega, kellega tal areneb püsiv võitlus kogu Polivanovi kuberneriks oleku ajal. Siinjuures oli Donat aktiivseks, ründavaks pooleks, kes nõutas omale abi pealinnast, püüdes mõjukaid ringkondi häälestada soodsalt oma sihtidele ja mõjustada kuberner Polivanovi energilisemale teotsemisele sakslaste vastu.

Donati hoolitsusel ja korraldusel algavadki Läänemaal siirdumised. Esialgu küll kõhklevalt ja tagasihoidlikult, sest nähtavasti oli inimesi veidi hirmutanud haagikohtulik asja uurimine, agaramate tegelaste ajutine vangistamine ja sagedased kutsed kohtu ette⁷¹⁾. Esimeseks siirdujaks on juba tuntud A. Pääbo. Vabanedes haagikohtuniku vangistusest 23. aprillil, ta lasi end juba 25-ndal salvida Kalli preestri poolt⁷²⁾. Teised siirduda soovijad esialgu veel kõhklevad. Saadetakse

⁶⁷⁾ EKKA, sal. os., tmk. nr. 726: kubeneri kiri haagikohtunikule 12. V 1883, nr. 928.

⁶⁸⁾ Schiemann, Th., op. cit., lk. 54.

⁶⁹⁾ EKKA, sal. os., tmk. nr. 726: Donati kiri kubernerile 3. V 1883, nr. 2375.

⁷⁰⁾ Rižskija Eparhialnõja Vedomosti 1895, lk. 327—342.

⁷¹⁾ ERÜA, A IV 165: haagikohtunik maanõunik zur Mühlenile 24. V 1883, nr. 761; Vorotin, op. cit., lk. 58—59.

⁷²⁾ Kalli õigeusu kiriku arhiiv: sissekanne meetrikaraamatusse a. 1883.

palvekirjad piiskopile ja kubernerile, paludes kaitset ja toetust sakslaste ähvarduste vastu usuvahetuse puhul.

Piiskopile seletatakse, et Lihula talupojad on saanud tuttavaks tõelise Kristuse õpetusega ja veendunud luteri usu eksimuis Kalli köstri Ivan Kase ja Adam Pääbo kaudu. Talupojad paluvad, et neid keisri kroonimise päeval salvitaks õigeusku, et Lihulasse saadetakse preester ja ehitatakse kirik. Palvekirjale on alla kirjutanud 124 isikut⁷³).

Kubernerile saadetakse samalaadne palve viie, teiste volinikena esineva talupoja nimel. See soov tulevat neil puhtast südamest, mitte aga maisest ahnusest ja ilmalikkude kasude lootusest. Viimased süüdistused oleval kihelkonnakohtunik v. Grūnewaldi ja haagikohtunik v. Kurselli välja mõeldud. Ka hingemaid ja muid kergendusi pole kellegi mõttesegi tulnud nõuda. Rahvas tahtvat edaspidigi jääda mõisnikkude alandlikuks orjaks, ainult ärgu aetagu neid välja nende taludest õigeusu vastuvõtmise pärast⁷⁴). Kuberner vastab palvekirjale teadaandega, et siirdumiseks pole vaja ilmaliku võimu luba. Ülemineku eest tagakiusatud võivad igal ajal pöörduda kaebustega kubeneri poole⁷⁵).

Kroonimise päeval (15. mail) salvitakse Kalli ja Uruste kirikuis kokku 7 isikut. Need olud peamiselt jõukamad isikud, kuna kehvemal puudunud võimalus kauguse tõttu kohale ilmuda. Lihulasse tulid preestrid Tamm ja Bežanitski 17. mail, kuid salvimist nad ei saanud alata ilma sekeldusteta. Nimelt keelas haagikohtunik salvimise ruumikas Lihula koolimajas ja seda tuli toimetada vallamajas, mis oli kitsas ja ebasobiv. Parema ruumi puudusel tuli sellega siiski leppida. Ja siin salviti esimesel päeval 254 inimest⁷⁶).

Sinodi ametlikus aruandes sündmuse kohta seletatakse, et enne salvimist toimunud siirdujate eksamineerimine õigeusu põhiõpetusis. Neil oleval lastud lugeda usutunnistust ja seletada uue usu erinevusi vanast. See õigeusu ringkonnis levitatud vaade ei saa olla päris täppis. Sama allika teatel kestis siirdumine kaheksa tundi, kusjuures salviti ligi 250 inimest⁷⁷). Loomulikult pole võimalik selle aja jooksul igalt üksikult küsida käske, palveid, usutunnistust jne. Usu selgitamine ja õpetamine võis toimuda ainult tervele kogule määratud jutlustamisena, millega ka tõenäoliselt piirduti.

⁷³) Vt. Rižskija Eparhialnõja Vedomosti 1895, lk. 444—446.

⁷⁴) EKKA, sal. os., tmk. nr. 726: Lihula talupoegade palvekirj kubernerile 1. V 1883.

⁷⁵) EKKA, sal. os., tmk. nr. 726: kubeneri teadaanne 7. V 1883, nr. 855. Siinjuures olgu tähendatud, et talupoegadele sisuliselt ei tehtudki teatavaks kubeneri vastust. Nagu jutustavad praegu veel elus olevad asjaosalised, näidatud selle venekeelset teksti ja võetud allkiri vastuse kättesaamise kohta. Vastuse tõlkimisega pole haagikohtunik nõustunud.

⁷⁶) Rižskija Eparhialnõja Vedomosti 1895, lk. 443, 448—451.

⁷⁷) Sealsamas, lk. 450—451.

Siirdumine jätkus järgnevail kuul alanud hooga, levides Lihulast kõigepealt idasse, kus salvimise keskuseks kujunes esiteks Mõisaküla, ja siis mõni kuu hiljemini Virtsu. Aasta lõpul toimus suuremaid salvimisi veel lõuna pool — Vatlas, Paadremaal ja Mõtsul⁷⁸⁾.

Mõned kuud hiljemini kui Lihulas, osalt sealsete sündruste mõjul, osalt iseseisvalt algas siirdumine põhja pool, Ridala, Lääne-Nigula ja Mahtra kihelkonnis. Üheks mõtte algatajaks ja õhutajaks ning hilisemaks agaraks tegelaseks oli siin endine luteri usu koolmeister Kuuda seminari kasvandik Tammert, kes olevat olnud kaunis arenenud ja mitmekülgne mees ja oma hea kõneanni tõttu omanud suurt mõju inimestele⁷⁹⁾.

Mai lõpul on peamiselt Ridalas üldisemalt hakatud rääkima veneusust ja juuni alul ilmus Haapsalusse õigeusu preester Poletajevi juurde talupoeg Kividepää mõisast, kes küsinud, kas luteriusulisil on õigust üle minna õigeusku ja kas preester võib neid salvida. Saanud jaa-tava vastuse, mees öelnud, et tema külas, kus üldse elab 212 hinge, tahavad pea kõik siirduda, sest inimesed pole enam ammu rahul luteri usuga. Pealegi luteri usk kaugendab neid oma rahvast ja keisrist. Poletajevi küsimusele, kas siirdumist ei põhjusta mingisugune maisete kasude lootus, mees vastas, et kuigi nende elu pole rahuldav, ei kaeba nad oma olukorra üle ja ainelises suhtes ei looda siirdumisest midagi. Ainus asi, millega nad arvestavad, on parema kooli saamine⁸⁰⁾. Mõni aeg hiljemini, nimelt 17. juulil ilmus Poletajevi juurde jälle talupoegi, kes teatasid, et nad oma perekondadega kavatsesid usku vahetada. Siirdumise põhjusena korrati eelmise talupoja motiive, lisades juurde, et teada saades inimeste kavatsusest usku vahetada, on mõisnikud ähvardanud neid ära ajada kohtadelt. Ülekohtuste kiusamiste vastu loodetakse kaitset kõrgematelt võimudelt.

Järgnevail nädalail ilmub Haapsalusse korduvalt talupoegi, kes teatavad oma soovist siirduda õigeusku. Poletajev suhtub neisse kavatsusisse palju ettevaatlikumalt kui tema ametivennad Urustes ja Kallis ja ei asu viimaste eeskujul liikumise toetamisele ja õhutamisele. Tema ei soovi poliitilistel ja majanduslikel põhjusil toimuvat usuvahetust ja seletab talupoegadele, et tema ülesanded siirdumise puhul piirduvad ainult hingekarjaselise tegevusega. Poletajev palub inimesi oodata ja oma kavatsuste üle tõsiselt järele mõelda senikui ta on nõu küsinud oma piiskopilt. Riias saabus 18. juulil Poletajevile korraldus, et salvimist tuleb kõhklematult alata. Poletajev toimib siiski endiselt ettevaatlikult ja rahulikult. Talupoegi ta hoiatab korduvalt mõtlemata

⁷⁸⁾ Rižskija Eparhialnõja Vedomosti 1895, lk. 451.

⁷⁹⁾ Österblom, J., op. cit., lk. 432—433; vrd. EKvA II/4, a. 1888, tmk. nr. 17: Väike-Lähtru preester kubermanguvalitsusele 1. VII 1888.

⁸⁰⁾ ERKA: Haapsalu kiriku kroonika lk. 50, Poletajevi kiri piiskopp Donatile.

usuvahetuse eest, pärib alati siirdumise põhjuseid ja soovitab alaliselt eelolevat sammu hoolikalt kaaluda. Sellele vaatamata talupojad ei loobu oma kavatsusist ja kogu juulikuu jooksul ilmub Haapsalusse inimesi, kes end salvimiseks üles kirjutavad ⁸¹⁾.

Esimene eestlaste salvimine toimus Poletajevi poolt 14. augustil. Enne talitust on preester selgitanud õigeusu põhiõpetusi ja kinnitanud, et siirdumine ei tohi sündida majanduslikel kaalutlusil, vaid peab tulema puhtast südamest ja usulise veendumuse mõjul. Siirdumine jätkus siingi järgnevail kuul, kusjuures enamik siirdujaid oli Ridalast ja Lähtrust. Üldiselt liikumine olnud siin Poletajevi mõjul tagasihoidlikum ja vähema hooga kui Lihulas ⁸²⁾.

Praegu enamasti puudub materjal, et kindlaks määrata, kuidas algas käärimine üksikuis külades ja valdades. Ainult päris üldiselt jutustab traditsioon, et asja algatajad on olnud enamasti ikka ümbruskonna ärksamad tegelased, kes lugenud ajalehti ja raamatuid. Need hakanud rääkima vene usust ja mujal toimuvast usuvahetusest. Kui rahva hulgast oli avaldatud soovi siirduda, siis ilmusid kohale preestrid, et toimetada salvimist. Oma tulekust nad harilikult teatasid mõni päev varemini. Lihulas näiteks preestrite tulekust teatamiseks pandi majade ja postide külge vastavad kuulutused. Seda tuli teha salaja, sest mõisnikud püüdsid takistada teadaannete väljapanemist. Kuulutuste kirjutajaks oli Lihulas Mihkel Koppelman ja nende ülespanijaks Kaarel Pääbo. Koppelmani kahtlustati mitu korda kuulutuste autorina, kuid päris kindlaks seda teha ei saadud. Vastasel korral teda oleks karistatud, milleks oli juba nõutatud kubeneri luba ⁸³⁾.

Sotsiaalselt õigeusu juhtivate tegelaste hulgas oli nii jõukaid kui ka kehvemaid mehi. Näiteks Reihardt Lähtrust oli ümbruskonna jõukamaid mehi, kuna Mõttuse kohta Oidermaalt räägitakse, et ta olnud küll „aus mees ja tõe sõna mees“, kuid oma talu asjadega ta pole kunagi hästi korda saanud ⁸⁴⁾.

Millisesse kihti kuulus enamik siirdujaid, on raske täpsalt öelda, kuna vastavad statistilised andmed puuduvad. Nagu väidab haagikohtunik ja kinnitab traditsioon, on suur osa siirdujaid kuulunud vaesema rahva hulka. Nende hulgas on olnud sulaseid, popse, kehvemaid rentnikke jne. Siiski ei puudunud ka jõukamaid peremehi, kes juba 1883. aastal end lasid salvida õigeusku ⁸⁵⁾.

⁸¹⁾ ERKA: Haapsalu kiriku kroonika, lk. 50—54; Rižskija Eparhialnõja Vedomosti 1895, lk. 455—466.

⁸²⁾ ERKA: Haapsalu kiriku kroonika, lk. 51—52; EKKA, sal. os., tmk. nr. 766: siirdunute nimestik.

⁸³⁾ Rebane, L., stipendiaadi-aruanne; EKKA, sal.-os., tmk. nr. 726: haagikohtunik kubernerile 16. VI 1883; kuberner haagikohtunikule 18. VI 1883.

⁸⁴⁾ Rebane, L., stipendiaadi-aruanne.

⁸⁵⁾ EKKA, sal.-os., tmk. nr. 726; haagikohtunik kubernerile 25. IV 1883, nr. 637; Ottenson, H., stipendiaadi-aruanne Vigalast, lk. 73—75.

Kui lähemalt analüüsida usuvahetuslikku liikumist, siis torkab silma põhjuste mitmekesisus, mida inimesed esitavad oma siirdumise selgitamiseks. Kuidas avaldus üks või teine siirdumise motiiv väiksemate geograafiliste üksuste piires, seda ei ole võimalik üksikasjaliselt kindlaks määrata. Kuid kogu Läänemaa kohta võib suurtes joontes siiski rekonstrueerida nende sadade talupoegade meelsust, kes ruttasid preestri poolt väljakuulutatud päevil vallamajadesse ja lasid salvida ennast, oma naise, lapsi ja isegi imikuid.

Kogu Läänemaal liikumisele kõige iseloomustavam on teadlik suhtumine usuvahetusse kui mõisnikkude vastasesse aktsiooni, mida arvatakse seisvat kõrgema võimu otsese kaitse all. Siirdumine oli nagu väljakutse ja halvaks panu avaldus mõisnikule, mis tõstis rõhutud ja majanduslikult kehva talupoja iseteadvust ja enesetunnet. Tuntakse end erilise kaitse all ja käitatakse sellele vastavalt. Mõisnikkude vastu tekib aktiivselt opositsiooniline meeleolu. Väikesed vastuhakkamised ja ülbed esinemised sagenevad. Isegi mõned kogukonna vanemad tõrguvad täitmast haagikohtuniku käske. Kohalt välja tõstetud talupojad ei lahku vabatahtlikult, vaid käivad vene preestri juures kaebamas. Makse ei taheta enam nurisemata maksa ja konvertiitidid ähvardavad, et tulevikus ei määrata pearaha enam kogukonna vanema tahtmise järgi, vaid õigeusu koguduse poolt⁸⁶⁾. Talupoegade muutunud meelsusest annab tunnistust ka palvekiri kubernerile Lihula õigeusulistelt elanikelt. Selles esitatakse kaebusi mõisnikkude ja kirikuõpetajate vastu, et need kiusavad veneusulisi, lubavad neid kohtadelt ära ajada ja söimavad riigiusku kuradi usuks. Palvekiri on koostatud äärmiselt resoluutses toonis. Salvimiste takistamist kirjeldades lisatakse mõisnikkude kohta: „Kas nii siis täidetakse keisri käske! Milline julgus ja omavoli!“ Edasi järgnevad väljendused: „Kas siis on alanud jälle kristlaste tagakiusamine haritud ilmas, kus keiser ise on samas usus, kuhu püüab rahvas! Kas siis selle vastu ei leidu seaduslikku abi!“... „On lihtsalt naljakas näha seda haritute ja rahva juhtide hullumeelsust. Nad ei mõista enam, mida nad räägivad. Kas see tõesti jääb neile karistamata⁸⁷⁾!“

Üldse kasvab igasuguste kaebekirjade hulk, kuna enne õigeusu levikut kaebusi on esinenud harva. Meeleolu on selline, et kubermanguvalitsuse vastused palvekirjade tagajärjeta jätmise kohta süüdistuste põhjendamatus ja ebakorrektses tooni tõttu tekitavad umbusaldust. Mõeldakse, et need vastused on võltsitud⁸⁸⁾. Ei suudeta nähta-

⁸⁶⁾ ERüA, A IV 165: haagikohtuniku kiri maanõunik zur Mühlenile 24. V 1883, nr. 761.

⁸⁷⁾ EKKK, sal. os., tmk. nr. 726: Lihula talupoegade palvekiri kubernerile.

⁸⁸⁾ ERüA, A IV 167: haagikohtunik rüütelkonna peamehele 27. IX 1883, nr. 1362.

vasti mõista, et riigivõimu esindaja igal juhul õigeusulistele polegi vastutulelik.

Eriti ülemeelikult kohtles mõisnikke Ado Pääbo, kelle rahutule vaimule siirdumise õhutamine näis võimaldavat sobiva tegevuse. Ta jätkas kihutustööd Lihulas ja selle ümbruskonnas, püüdes suurendada vaenu mõisnikkude ja õpetajate vastu⁸⁹). Pääbol, keda pilgates nimetati mõisnikkude poolt „veneusu vedruks“, taheti keelata igasugune avalik teotsemine, kuid mitte saades vastavat luba kubernerilt⁹⁰), teda püüti igal viisil kiusata. Rahva seas olevat liikunud jutte, et Pääbot tahetavat mõisnikkude poolt üles puua. Pääbo, kes tol korral elas Liivimaal, Mihkli kihelkonnas, kirjutas asjast kuuldes haagikohtunikule kirja, milles tituleeris mõisnikke pilkavalt „maade ja merede valitsejaiks“. Kui Pääbo 30. augustil ilmus Lihulasse, ta küll vangistati nädalaks häbemata kirja eest, kuid oma sihi mõisnikke haavata ta oli siiski saavutanud⁹¹).

Õigeusuliste tõusnud enesetunne avaldus ka nende käitumises luterlastega. Pidades end paremateks teistest, suhtusid nad üleolevalt oma ümbruskonnale. Kui keegi julges neile mõnes asjas vastu rääkida, siis öeldi: „Te olete ühes nõus härraste ja õpetajatega⁹²).“ Eriliseks uhkuse allikaks oli keisriga ühes usus olemine. See imponeeris ka paljudele luterlastele, sest keiser oli ju võimuks, keda võis julgesti kõrgemale tõsta mõisnikust⁹³).

Liikumise algkohas Lihulas ja selle lähemas ümbruses siirdumine kandis selliselt poliitilist ilmet, kuna muud motiivid avaldusid vähem. Selle kõrval oli tugevasti mõõduandev ka soov pääseda sakslaste-õpetajate kultuurilisest mõjust, s. o. vabaneda luteri usu koolist⁹⁴). Lootus paremale koolile oli mujalgi tähtsaks siirdumise põhjuseks. Vene-õigeusu kool pidi targaks tegema, võimaldama põhjalikuma vene keele õpetuse ja pääsu kõrgemaisse koolesse⁹⁵). Näiteks jutustab keegi talumees Karusest, kuidas isa kord vallamajast koju tulles seletanud, et vaja ikka minna vene usku või vähemalt pojad salvida, sest kes jõuaks muidu nelja poissi koolitada. Kaalutud eelolevat sammu veel mõni nädal ja lastudki end siis terve perega salvida⁹⁶).

⁸⁹) EKA, tmk. nr. 469, 56, vihk 1: õpetaja Spindler konsistooriumile 22. V 1883, nr. 156.

⁹⁰) EKKA, sal. os., tmk. nr. 726: kubeneri kiri haagikohtunikule 10. VI 1883, nr. 1224.

⁹¹) Vorotin, A., op. cit., lk. 57—58.

⁹²) EKA, tmk. nr. 469, 56, vihk 4: õpetaja Hoerschelmanni aruanne konsistooriumile 15. X 1883, nr. 188.

⁹³) Sama tmk.: õpetaja Spindleri aruanne konsistooriumile 1. X 1883, nr. 230.

⁹⁴) Rebane, L., stipendiaadi-aruanne.

⁹⁵) EKA, tmk. nr. 469, 56, vihk 4: Hoerschelmanni aruanne konsistooriumile 15. X 1883, nr. 188.

⁹⁶) Rebane, L., stipendiaadi-aruanne.

Siirdumise puhul on palju rõhutatud majandusliku momendi tähtsust. Nagu eelnevast nähtus, asusid eriti rüütelkonna tegelased seisukohal, et rahvas laseb end salvida lootuses saada maad, vabaneda maksudest jne. Kahtlemata on õige, et mitmed siirdusid majanduslike kergenduste pärast, mida loodeti usuvahetusest. Seda on talupojad kinnitanud haagikohtunikule ja õpetajaile⁹⁷⁾, ja seda jutustab praegugi veel traditsioon. Sama võib ka järeldada asjaolust, et suur osa siirdujaid kuulus kehvema rahva hulka. Kuid majanduslikud põhjused ei olnud igal pool mitte esirinnas. Näiteks Lihulas on küll kurseerinud igasugused jutud mõisade jagamisest, kuid suurem osa inimesi ei olevat neid uskunud ja siin on oldud nähtavasti teadlikud et usuvahetus mingisuguseid otseselt materiaalseid kasusid ei anna. Majanduslike kasude, s. o. peamiselt rendi alandamise ja maa saamise lootus näib olevat leidnud enam pinda liikumise keskkohast kaugemal. Seal inimesed joosnud hulkades kokku vallamaja juurde, kus preestrid toimetanud salvimisi, et aga mitte hiljaks jääda, kui hakatakse maid jagama⁹⁸⁾. Maasaamise kõrval loodetakse veel palju muudki. Kord tahetakse vabaneda kirikumaksudest, kirikuhoonete parandamisest, loodetakse saada uut, kroonu kulul ehitatavat koolimaja, vabanemist mõisamaal lasuvast teorjusest ja väeteenistusest, uue seaduse maksmahakkamist j. m.⁹⁹⁾.

Neis majanduslikes lootusis avalduvad rahva tookordsed hädad. Kuuldused tekkisid ja levisid, neid kordasid võib-olla mitmedki, kes ise ei uskunud lootuste teostumist. Rüütelkonna tegelased aga, kohalikud mõisnikud ja õpetajad kinnitasid, et need jutud olevat saanud alguse õigeusu preestritelt, kes siis selliste lubadustega meelitanud rahvast siirdumisele. Sealjuures ei saadud teha kindlaks ühtki juhtu, mil mõni preester oleks kellelegi lubanud midagi konkreetset¹⁰⁰⁾. Et majanduslike kasude jutud oleks läinud välja preestritelt, ilma et sellele oleks saadud jälile, see pole usutav. Mõisnikele oli ju iga süüdistus preestrite vastu vägagi teretulnud ja nende tegevuse järgi valvati hoolega, et aga avastada mingit seadusevastast sammu. Ainus konkreetne küsimus, millest preestrid on tõesti rääkinud üldiselt, see oli õigeusuliste vabastamine maksudest luteri usu kirikule¹⁰¹⁾. Kuid juba seegi väike

⁹⁷⁾ EKKA, sal. os., tmk. nr. 726: haagikohtuniku kiri kubernerile 21. VI 1883, nr. 922; lisa: haagikohtu protokoll 15. ja 16. VI 1883.

⁹⁸⁾ Rebane, L., stipendiaadi-aruanne.

⁹⁹⁾ ERüA, A IV 165: haagikohtuniku kiri maanõunik z. Mühlenile 24. V 1883, nr. 761; EKKA, sal.-os., tmk. nr. 726: haagikohtuniku kiri kubernerile 21. V 1883, nr. 922; EKA, tmk. nr. 469, 56, vihk 4: Hoerschelmanni aruanne konsistooriumile 15. X 1883, nr. 188.

¹⁰⁰⁾ EKA, tmk. nr. 469, 56, vihk 4: õpetaja Rinne aruanne konsistooriumile 18. X 1883, nr. 248.

¹⁰¹⁾ EKKA, sal. os., tmk. nr. 726: haagikohtuniku kiri kubernerile 21. VI 1883, nr. 922.

kergendus võis mitmele olla siirdumise põhjuseks ja võis ühtlasi olla maasaamise lootuste ja muude selliste juttude tekitajaks. Kui kord juba kuuldus mingisugusest vabastamisest, siis lihtsalt taheti loota ka teisi kergendusi. Kuulduste tekkimiseks võisid kaasa aidata ka preestrite lohutavad jutuajamised ja mõistaandmine, et hulgaline siirdumine võib tuua kaasa vabanemise sakslaste võimust.

Siirdumise põhjusena ei tohi unustada ka tõeliselt puhtusulisi motive. Preestrite jutlustamine ja selgitustöö pidi kindlasti mõjuma usuliselt erksaile inimesile, keda eriti Läänemaal on alati leidunud. Mõne aasta eest siin levinud sektantide liikumine oli juba nõrgendanud ühtekuuluvuse tunnet inimesi mitterahuldava luteri kirikuga, nii et nüüd sellest lahkumine toimus seda hõlpsamini¹⁰²). Huvitav on siinjuures märkida, et Haapsalu lähedal juba 1882. a. sektandid on end väljendanud otseselt õigeusu kasuks. Luteri usk ei põhjenevatki Pühal Kirjal, kuna õigeusu õpetus olevat viimasega kooskõlas¹⁰³).

Siirdumiste ajal Läänemaal hakkab ilmema ka usulisi vaidlusi ja usulist teadvust. Üks luteri usu õpetajaid kirjutab, et inimesed nüüd alles näivad veenduvat, et nad on õiged kristlased. Luteri usus pandakse neile rist alles pärast surma hauale, kuna nüüd nad kannavad risti kogu elu aeg kaelas. Õigeusk olevat õige, pühakirjal põhjendav apostlik usk. Pühakirjas on öeldud: „Sööge ja jooge kõik“ ja „laske lapsukesed minu juurde tulla“. Seepärast on õige, et ka lapsi lastakse armulauale ja et see sünnib ilma rahata. Ka ei saavat keisri usk üldse olla vale¹⁰⁴).

Mitmeti usulistel motiividel näivad olevat toimunud sündmused 1883. aastal Haapsalus. Suurem hulk salvituid oli ju pärit põlisest usuliikumiste nurgast Ridalast ja salvimiste puhul oldud pühast toimingust tõsiselt liigutatud¹⁰⁵).

Mitte väikest mõju ei avaldanud siirdumisele ja talurahva meelsuse kujunemisele ka õigeusu preestrid. Nad olid erinevad luteri usu härrasmehelikust hingekarjast, istusid rahvaga kõrtsis, kuulasid nende hädasid, andsid nõu igasuguseis küsimusis, lohutasid õnnetuid jne. Õigeusu preestreis loodetakse leida asjatundlikku eestkostjat kubeneri juures ja seega kaitset sakslaste vastu¹⁰⁶). See lootus polnud täiesti põhjendamatu. Preestrid tõesti koostasid palvekirju ja olid vahendajaiks talupoegade ja kubermanguvalitsuse

¹⁰²) EKA, tmk. nr. 469, 56, vihk 4: õpetaja Hoerschelmanni aruanne konsistooriumile 15. X 1883, nr. 188; õpetaja Rinne aruanne konsistooriumile 18. X 1883, nr. 248.

¹⁰³) ERKA: Haapsalu kiriku kroonika, lk. 48.

¹⁰⁴) EKA, tmk. nr. 469, 56, vihk 4: Hoerschelmanni aruanne konsistooriumile 15. X 1883, nr. 188.

¹⁰⁵) ERKA: Haapsalu kiriku-kroonika, lk. 51.

¹⁰⁶) EKA, tmk. nr. 469, 56, vihk 4: Hoerschelmanni aruanne konsistooriumile 15. X 1883, nr. 188.

vahel. Nii näiteks eelpool kirjeldatud teravatoonilise kaebekirja koostaja oli Uruste preester Tamm¹⁰⁷). Ka Kalli õigeusu kõster Kask oli üheks palvekirjade kirjutajaks ja talupoegade kaitsjaks protsessides mõisnikkude vastu¹⁰⁸). Loomulikult rahvale meeldis selline käitumine ja luteri usku nimetatakse nüüd põlgavalt uhkeks rüütliusuks, mis toodud maale mõõga ja vägivallega. Luteri usus polevat nüüd enam ruumi talurahvale, ka siis mitte, kui luteri usk tõesti õige oleks. Pealegi ei elavat mõisnikud ise sugugi oma usu õpetusile vastavalt.

Mitte kõik siirdumised ei ole aga põhjendatud mingi konkreetse motiiviga. Paljusid näib olevat haaranud lihtsalt massipsühhoos ja toimitakse teiste eeskujul, ilma et oleks selge, mida õieti usuvahetusest loodetakse või oodatakse. „Saagu mis saab,“ öeldakse, „pole mina esimene ega viimne olnud.“ Hingeõnnistuse eest ei olevat vaja muretseda, sest kui siirdumine on patt, küll jumal selle andeks andvat, kui teda paluda. Ja lõpuks lasuvat ju süü ja vastutus siirdumise eest vene preestril, nii et enesel polegi vaja südametunnistust vaevata¹⁰⁹).

Kogu see siirdumise ja salvimise töö areneb teraval võitluste ja tülide pinnal, sest mõisnikud ei jäta kasustamata ühtki abinõu siirdumise takistamiseks ja õigeusuliste tülitamiseks. Nii püüab haagikohtunik keelata vallamajade tarvitamist salvimise toimetamiseks, keelab preestrite kontserdi Lihulas, et „vältida asjatut rahvakogumist, pealegi veel salvimise päeval“¹¹⁰). Soovitakse, et preestreile tehtaks korraldus igalt isikult enne salvimist nõuda ristimistunnistust. Selle korraldusega tahtsid pastorid saada endile mõjuvat propagandavahendit. Ristimistunnistuse järele ilmuvaid talupoegi loodeti mõjustada isikliku jutuga ja sundida neid loobuma usuvahetuse kavatsusest¹¹¹). Kubernerile põhjendati aga seda soovi seletusega, et siirdunute mitteteadmine raskendab luteri usu õpetajal koolisunduse järelevalvet ja kirikumaksude sissenõudmist. Ka soovib haagikohtunik endale suuremaid volitusi ärevust tekitavate talupoegade vastutusele võtmiseks, sest muidu võivat kergesti tekkida poliitilised rahutused¹¹²). Kubeneri aga ei kohutanud see ähvardus, ja ta leiab, et avaliku korra ja rahu säilitamiseks on haagikohtunikul endal võimu küllalt¹¹³). Teistest haagikohtuniku

¹⁰⁷) EKKA, sal. os., tmk. nr. 726: haagikohtuniku kiri kubernerile 26. VII 1883, nr. 355.

¹⁰⁸) ERÜA, A IV 165: haagikohtuniku kiri rüütelkonna peamehele 27. IX 1883, nr. 1362.

¹⁰⁹) EKA, tmk. nr. 469, 56, vihk 4: Hoerschelmanni aruanne konsistoriumile 15. X 1883, nr. 188.

¹¹⁰) EKKA, sal. os., tmk. nr. 726: haagikohtuniku kiri kubernerile 9. VI 1883, nr. 896.

¹¹¹) Rižskija Eparhialnõja Vedomosti 1895, lk. 496.

¹¹²) EKKA, sal. os., tmk. nr. 726: haagikohtuniku kirjad kubernerile 28. V 1883, nr. 779; 9. VI 1883, nr. 896.

¹¹³) EKKA, sal. os., tmk. nr. 726: kubeneri kiri haagikohtunikule 10. VI 1883, nr. 1224.

soovest kuberner teatas piiskopp Donatile, kes aga leidis, et nende täitmiseks pole vajadust. Salvimise järgi pööreid harilikult ise hangevad luteri usu kirikuõpetajalt ristimistunnistused uute koguduse liikmete kohta. Seniste siirdunute nimestiku lubab Donat lähemal ajal kubernerile edasi toimetada. Mis puutub vallamajade tarvitamisse, siis see peaks olema lubatud kõigile vallaliikmeile oma ühiskondlikkude tarvete rahuldamiseks ¹¹⁴).

Vastuolust piiskopi ja haagikohtuniku vahel saab teada siseminister, arvatavasti Donati kaudu, kes õigeusu kiriku huvide kaitseks pidas laialdast kirjavahetust mõjukate pealinna ringkondadega. Selgub, et ülemalpool siirdumist nähtakse meeleldi. Siseminister teatab kubernerile, et vabatahtlik usuvahetus on väga tervitatav nähe, mida ei tulevat takistada. Haagikohtunik, nõudes vallamajade vabastamist ja ristimistunnistusi, olevat toiminud täiesti lubamatult. Kubeneri kohuseks olgu valvata, et siirdumisele tulevikus enam vastu ei töötata ¹¹⁵). Kubeneri korraldus, millega haagikohtunikule tehtakse ülesandeks lubada preestritel vallamajasid kasustada ja keelatakse siirdumise takistamine, ei paranda olukorda ¹¹⁶). Hõõrumised kohalikkude sakslaste ja vaimulikkude vahel jätkuvad, vastastikuste kaebuste hulk suureneb. Sakslasi süüdistatakse õigeusuliste kiusamises, preestrid aga kuulduste levitamises, et siirdujad saavat majanduslikkude kergenduste osaliseks. Ametlikul uurimisel selgub, et mõisnikud on usuvahetajaid sõimanud ja ähvardanud, on tehtud mõnesuguseid kaudseid takistusi salvimiseks ja pastor Spindler on oma jutluses rääkinud hukkamõistvalt neist, kes siirduvad maisete kasude ootuses, kuid seni pole veel täidetud ühtki ähvardust ja üheski seadusega karistatavas kuriteos kedagi süüdistada ei saa ¹¹⁷). Mõisnikel oli ju küllalt võimalusi täiesti legaalsel teel avaldada talupoegadele tunduvat survet. Näiteks Lihulas on salvimise päeval talupojad saadetud tööle ähvardusega, et mitteilmujad lastakse lahti ¹¹⁸). Vabanduseks seletatakse mõisnikkude poolt, et preestrite tulekust Lihulasse pole teatud. 30. augustil olevat siin alati töötatud ja pealegi olnud see üks väheseid kuivi päevi ja seepärast tööks just sobiv. Muide, kedagi polevat kästnud tööle minna ja see sündinud vabatahtlikult. Kirikus pole mainitud päeval rahvast puudu olnud ¹¹⁹).

¹¹⁴) Sama arhiiv ja tmk.: Donati kiri kubernerile 6. VI 1883, nr. 3411.

¹¹⁵) Sama arhiiv ja tmk.: siseministri kiri kubernerile 19. IV 1883, nr. 515.

¹¹⁶) EKKA, sal. os., tmk. nr. 726: kubeneri kiri haagikohtunikule 2. VI 1883, nr. 1520.

¹¹⁷) Sama arhiiv ja tmk.: sandarmivalitsuse ülema kiri kubernerile 26. VII 1883, nr. 355.

¹¹⁸) EKvA, II/4, tmk. nr. 133, a. 1883: Donati kiri Polivanovile 16. IX 1883, nr. 4545.

¹¹⁹) EKvA, II/4, tmk. nr. 133, a. 1883: haagikohtuniku kiri Polivanovile 26. X 1883, nr. 1500, ühes lisadega.

Palju tüli sünnitab veel surnuaegade küsimus, mis hilisemalgi aastail päevakorras püsib. Kuna õigeusu kogudused olid alles korraldamatud, siis puudusid neil loomulikult ka oma surnuaiad. Alles pikemate läbirääkimiste ja sekelduste järgi suudetakse nõutada luba õigeusulistele esialgseks matmiseks luteri usu kalmistule. Vastav kirjavaheutus kordub aga igas uues kihelkonnas, kuhu siirdumine levib¹²⁰⁾.

Juba 1883. aastal tõuseb päevakorrale ka hiljemini suuri laineid löönud maksude küsimus luteri kirikule. Juunis 1883 on Audru praost Tamm Oidremaal öelnud, et veneusulised vabastatakse maksudest luteri usu kirikule ja neile ehitatakse ilma rahata kool. Neilt ei tohi nõuda maksu Mihkli kiriku katuse parandamiseks ja mahapõlenud koolimaja ülesehitamiseks. Haagikohtunik leiab, et preester Tammel pole õigust sarnasteks seletusteks. Kohustused luteri usu kiriku ja kooli heaks lasuvad rendilepingute põhjal maa peal ja nad tulevad kanda reaalkoormistena, vaatamata omaniku konfessioonile¹²¹⁾. Saades preestritelt julgustust, talupojad hakkavadki keelduma maksude maksimisest luteri kirikule. Õiguslikult jagunevad mittemaksjad haagikohtuniku klassifikatsiooni järgi kolme liiki: 1) rentnikud, kelle rendilepinguis on täpsalt määratud, milliseid koormisi kirikule nad on kohustatud kandma; 2) rentnikud, kelle lepinguis on öeldud üldiselt, et nad peavad maksma kõik kreisi- ja kihelkonnamaksud, ja 3) talude omanikud, kes ostulepingu põhjal on lubanud kanda kõiki avalikke kohustusi¹²²⁾. Kubermanguvalitsuse seisukoht on, et õigeusulistelt luteri usu makse nõuda ei tohi, sest selline nõue oleks seadusega vastuolus¹²³⁾. Rüütelkond aga loodab saavutada soodsat lahendust keskyõimude juures ja seniks tahetakse küsimuse harutamine lihtsalt edasi lükata. Rüütelkonna peamees soovib haagikohtunikele anda rendilepingu murdjaid kihelkonnakohtusse ja küsimuse lõpliku korraldamiseni jääda äraootavale seisukohale¹²⁴⁾. Mihkli kirikueestseisja leiab, et selline talitusviis pole vastuvõetav. Sellega ainult kuhjub kaebematerjali ja kinnitatakse inimesi arvamises, et kohalikel võimudel puudub jõud kirikumaksude sissenõudmiseks¹²⁵⁾. Tegelikult see

¹²⁰⁾ EKA, tmk. nr. 469, 56, vihk 1: Polivanovi kiri konsistooriumile 16. VII 1883, nr. 1455; EKA, I 143: konsistooriumi protokollid 21. juulil 1883, ad 353; 28. VII 1883, nr. 1; EKKA, sal.-os., tmk. nr. 726: konsistooriumi kiri kubernerile 16. IX 1883, nr. 942.

¹²¹⁾ EKKA, sal.-os., tmk. nr. 726: haagikohtuniku kiri kubernerile 21. VI 1883, nr. 922.

¹²²⁾ ERüA, A IV 167: haagikohtunik rüütelkonna peamehele 15. XII 1883, nr. 1868.

¹²³⁾ EKvA, II/4, tmk. nr. 158, 1883. a.: kubermanguvalitsus haagikohtunikule 14. XII 1883, nr. 2519.

¹²⁴⁾ ERüA, A IV 167: rüütelkonna peamees haagikohtunikule 30. XII 1883, nr. 434.

¹²⁵⁾ ERüA, A IV 166: Mihkli kirikueestseisja rüütelkonna peamehele 22. X 1883.

nii oligi. Rüütelkond lihtsalt ei julgenud siin talitada oma tahtmise järgi ja nimetatud makse vägivaldselt sisse nõuda.

18. oktoobril järgneb Donati kaebus kubermanguvalitsusele õpetaja Rinne ja mõisnik Uxküllil peale, kes olevat takistanud Paadremaa vallamaja kasustamist salvimiseks. Piiskopp palub hoolitseda, et sarnane seadusevastane tegu enam ei korduks. Ühtlasi palub ta teha korraldus, et preestritel Bežanitskil ja Tammel tulevikus oma sõitudel oleks kasustada posthobused¹²⁶). Kuberner oli nõus viimast soovi täitma pikema jututa, aimamata, et vastav korraldus tekitab tugeva rahulolematuse ja vastuseisu. Ta saadab Läänemaa haagikohtunikele ringkirja, millega viimaseile tehtakse ülesandeks toetada preestreid nende reisidel, muretseda hobuseid, hoolitseda selle eest, et vallamajad oleksid vabad jne.¹²⁷).

Kubernerile ootamatult tekib selle ringkirja pärast suuri sekeldusi ja asjasse segab end rüütelkonna peamees, kes palub kuberneril vabastada haagikohtunikud seadusevastase 31. oktoobri ringkirja täitmisest. Kuskil polevat nõuet, et luteriusulised politseiõimud peaksid soodustama ja toetama konversiooni. Mis puutub vallamaju, siis need on kogukonna valduses, kelle poole vajaduse korral pöörduagu. Politseiõimud pole õigustatud end segama vallamajade kasustamisse ning valdadele siin ettekirjutusi tegema¹²⁸). Samas mõttes kirjutab kubernerile haavunud toonis haagikohtunik Kursell. Ta teatab, et pole kunagi sihilikult preestritele teinud takistusi, ja vallamajad olevat neile alati olnud vabad kasustamiseks. Kuid õigeusu liikumist oma autoriteediga toetama hakata, see polevat tal võimalik. Selline tegevus oleks vastuolus tema kui luterlase südametunnistusega ja jätaks mulje, nagu sünniks siirdumine keisri otsesel tahtel, mis kahtlemata suurendaks käärimist. Ja siis ei võivat tema enam vastutada rahu ja avaliku korra eest¹²⁹).

Neile kirjutusile Polivanov üldse ei reageerinud ja asi jäi soiku. Kuberner ei armastanud ju tarvitada survevahendeid, ka oma korralduste läbiviimiseks mitte.

Alganud usuvahetuse vastu sakslased ei võidelnud mitte ainult koha peal, vaid püüdsid liikumisele piiri panna ka riigivõimu toetusel. Niipea kui tekivad esimesed kuuldused eelolevast siirdumisest, rüütelkonna peamees pöörduv kuberneril poole, et viimast mõjustada siirdumist pidurdavate korralduste maksmapanemiseks. Ühtlasi pöörduv

¹²⁶) EKKA, sal. os., tmk. nr. 726: Donati kiri kubernerile 18. X 1883, nr. 5103.

¹²⁷) EKKA, sal. os., tmk. nr. 726: kuberneril ringkiri Läänemaa haagikohtunikele 31. X 1883, nr. 2102—2106.

¹²⁸) ERüA, A IV 168: rüütelkonna peamehe kiri kubernerile 13. XII 1883, nr. 422.

¹²⁹) EKKA, sal.os., tmk. nr. 726: haagikohtunik Kurselli kiri kubernerile 23. XIII 1883, nr. 1903.

ka pealinna, et siin kiirustada oma soovide teostamist. Ministeeriumis aga rüütelkonna peamehel tuleb kokku põrgata raskustega. Rääkides siseministri abi Durnovoga, selgub, et siit poolt ei leia toetust mingisugused sammud, mis võiks mõjuda siirdumisele pidurdavalt¹³⁰). Nüüd pidas rüütelkond tarvilikuks oma ettepanekud esitada forsseeritud kujul, et mitte kaotada initsiatiivi sündmuste mõjustamisel. Siseminister krahv Tolstoile esitatakse märgukiri, milles püütakse kasustada tuntud abinõu ning kollitatakse Vene isevalitsuslikus riigis nii kohutavalt kardetud sõnadega kui „sotsialistlik agitatsioon“, „poliitiline liikumine“ jne. See märgukiri üldse iseloomustab hästi rüütelkonna võitlusviisi ja poliitilisi tõekspidamisi.

Inimesed, kes Lihulas lähevad õigeusku, tegevat seda sakslaste arvates mitte usulise veendumuse mõjul, vaid lootes ainelisi kasusid. „Et see liikumine puudutab provintsi vitaalsemaid huvisid, siis on korra ja rahu alalhoidmiseks kubermangus tõsiselt tähtis ja vajalik, et liikumine lämmatataks juba algidus ja võetaks tarvitusele abinõud, mis suudavad talt võtta poliitilise iseloomu ja teda üle kanda usulisele pinnale.“ Peaks valjult kinni pidama nõudest, et konvertiitidele enne salvimist antaks õpetust. Soovitav oleks piirata isikute arvu, kes samal ajal võivad õpetust saada. Selline teoviis oleks ainult kasuks kreeka-õigeusu kirikule enesele ja „raskendaks sündmuste kordumist, millised pole ühendatavad ei valitsuse hästimõistetavate huvidega, ega õigeusu kiriku prestiižiga.“ See selgitaks ainult nende isikute püüdeid, kes soovivad käristada vaimset sidet haritud ja mitteharitud rahvastiku kihtide vahel. „Sellised isikud teavad küllalt hästi, et mida enam neil õnnestub kõrvaldada kohaliku vaimulikkonna ja aadli poolt kooli ja kiriku läbi rahva haridusele ja kasvatusel avaldatavat mõju, seda rohkem on neil šansse võita maarahvast oma poliitilisele ja sotsialistlikule agitatsioonile.“ Lõpuks rüütelkonna peamees palub audientsi siseministrilt, et küsimust isiklikult veel paremini selgitada¹³¹). Ministrile määratud märgukiri antakse edasi sinodi ülemprokurör Pobedonostseville, kes küsimuse lõplikuks otsustamiseks pidi avaldama oma määrava arvamise¹³²). Et siit rüütelkond ei võinud oodata mingit vastutulekut, seda võidi juba ette arvata. Pobedonostsev oli ju teatavasti üks slavofiilide voolu toekamaid esindajaid, kes igalpool ja igal juhul oli valmis rakendama juhtsõna: „isevalitsus, õigeusk ja rahvuslus“. Oli oodata, et ta kindlasti soovib haarata kinni nüüd Läänemeremail avanevaist võimalusist nende põhimõtete aktiivseks teostamiseks.

¹³⁰) ERüA, A IV 169: rüütelkonna nõukogu protokollid 27. VI 1883, lk. 17—18.

¹³¹) ERüA, A IV 168: rüütelkonna peamees krahv Tolstoile 23. V 1883, nr. 237.

¹³²) ERüA, A IV 169: rüütelkonna nõukogu protokollid 27. VI 1883, lk. 19.

Pobedonostsevi seisukohad siirdumise suhtes avalduvad ta truualamlises aruandes keisrile a. 1885. Eestimaal toimunud usuvahetus Pobedonostsev näeb ainuüksi õigeusule soodsas valguses. Siirdumine toimunud eestlaste puhtusulisest tarbest, salvimist toimetatud äärmise hoolega ja inimesed selleks hästi ette valmistatud. Igasugused sakslaste jutud maiste kasude lootustest olevat lihtsalt laim¹³³).

Rüütelkonna soovile pidurdada siirdumist Pobedonostsev suhtus väga tagasihoidlikult. Esitatud kõlavasõnaline märgukiri ei avaldanud temasse mingit mõju. Isiklikul kokkusaamisel rüütelkonna peamehega Pobedonostsev seletab, et rahva siirdumine toimuvat täiesti spontaanselt ilma õigeusuliste ringkondade õhutuseta, kes ka tulevikus ei kavatsavat ses suunas teotseda. Siirdumise soodustamine polevat üldse õigeusu huvides, sest konvertiidid suudavad vaevalt vabaneda luteri usu vaimulikkude ja mõisnikkude mõju alt. Mis puutub majanduslikke lootusi, siis neid ei tohiks olla, kuna teatakse küllalt hästi, et siirdumisega talupoegade olukord enam halveneb kui paraneb. Sündmuste tõsidusest ta saavat täiesti aru ja lubab nii palju kui võimalik vastu töötada mõtlematule propagandale. Sealjuures aga õigeusu vaimulikud loomulikult ei saa lihtsalt tagasi saata inimesi, kes tulevad end vabatahtlikult salvimiseks üles andma. Rüütelkonna konkreetseid ettepanekuid ta ei saavat pooldada, sest need kandvat liiga kantseleilikku iseloomu¹³⁴).

Nii siis oli rüütelkonnale lihtsalt viisakalt ära öeldud. Tema soovidega ilmselt ei arvestata kuigi palju. Ettevalmistusel olev venestus hakkab nägema usuvahetuses omale sobivat võitlusabinõu.

Kuid rüütelkond veel ei alistu. Rüütelkonna nõukogu leiab, et vähemate administratiivsete korraldustega ei suudeta mõjukalt tõkestada liikumise levimist ja et tuleks nõuda kuuekuulise mõtlemisaja maksmapanemist siirdumiseks üleskirjutamise ja salvimise vahel, nagu see kord varemini maksis Liivimaal ja andis soovitud tagajärgi¹³⁵).

Mõtlemisaja küsimuses rüütelkond leidis omale kaasvõitleja Eestimaa ev.-luteri usu konsistoriumis. Siin otsustatakse 9. septembril 1883 astuda samme kuuekuulise mõtlemisaja määruse maksmapanemiseks¹³⁶).

Ka kuberner Polivanov toetab ministeeriumi ees seda soovi. Kuue kuu jooksul inimestel võimalduks õigeusu tõsine tundmaõppi-

¹³³) Sinodi ülemprokuröri aruanne 1885. a. Tsit. Stael-Hollsteini järgi, lk. 666—679.

¹³⁴) ERüA, A IV 169: rüütelkonna nõukogu protokollid 27. VI 1883, lk. 19.

¹³⁵) ERüA, A IV 169: rüütelkonna nõukogu protokollid 27. VI 1883, lk. 20—22.

¹³⁶) EKA, I 143: konsistoriumi protokollid 9. IX 1883, p. 1.

mine. Praegu ollakse vaevalt teadlikud õigeusu paremusis luteri usu ees ja inimesed siirduvad lootes ainelisi kasusid. Seni pole mingisugused seletused suutnud seda eksiarvamist hävitada¹³⁷⁾.

Kuid see kolmelt poolt tulev soov jäi täitmata. Detsembris kuuludub küll, et sinodi ülemprokurör on teatanud, et tema pooldavat enne salvimist umbes 8-päevalist õpetamise aega ja samal arvamisel olevat ka piiskopp (kes ühtlasi teatab oma nõusoleku konvertiitide nimekirja kättetoimetamiseks kirikuõpetajaile)¹³⁸⁾. Kuid mõtlemisajast ei tule siiski midagi välja. Selle kavatsuse nurjaajajaks oli ikkagi piiskopp Donat, kelle vastavad ettekanded leidsid nähtavasti enam poolehoidu kui Eestimaa võimude kolmekordne soov. Donat seletas, et sakslaste silmakirjalik palve taotlevat nende poolt vihatud õigeusu hävitamist. Mõtlemisaja maksmapanemine oleks suureks haavamiseks õigeusu kirikule ja temaga liituda soovijaile, keda ümbritsetakse kahtlustustega esimesest hetkest, mil inimene mõtleb siirdumisele. Mõtlemisaeg olevat pealegi ülearune, sest üldine kirjaoskus olevat ka senise mooduse juures taganud küllaldase õigeusu põhiõpetuste tundmise. Uute koguduste korraldamisel olukord ses suhtes kindlasti paranevat veelgi¹³⁹⁾. Mõtlemisaja vastane oli ka Pobedonostsev. Tema arvates see nn. mõtlemisaeg oli Liivimaal kujunenud siirduda soovijaile raskeks katsumiseks, kuna mõisnikud ja pastorid tegid selle kestes kõik mis võimalik ülemineja kiusamiseks. Õigeusuga tutvuda polevat nii kui nii võimalik, sest seks ajaks sihilikult kuhjatud töö ei lubavat seda. Ühtlasi on inimene siis 6 kuu jooksul väljaspool igasugust kirikut. Teda ei võeta armulauale ja ei ristita ta lapsi, ta maetakse enesetapjatele ja kurjategijatele määratud kohtadele jne. Selliste nähete kordumist Eestimaal ei saavat pidada soovitavaks¹⁴⁰⁾, Küsimus lahendatakse täiesti Donati soovi kohaselt, kes oli palunud, et siirduda soovijate luterlaste ettevalmistus ja selgusele jõudmine nende usuvahetuse motiivide suhtes usaldataks täiesti Riia piiskopkonna-valitsusele. Õpetuse aeg võiks kõikuda 1—3 nädala vahel. Kindlaks seda siiski ei määratud, vaid jäeti täiesti olenevaks piiskopi heaksarvamisest¹⁴¹⁾. Nii ei leidnud täitmist ükski rüütelkonna soovest. Riigivõimu rünnak balti-saksa kirjutatud ja kirjutamata eesõigustele oli alanud ja baltlus oli sunnitud taganema.

Rüütelkonna ja valitsuse vahelise terava kokkupõrke alaks kujunes juba 1883. a. päevakorrale kerkinud, kuid sellal lõplikult lahendamata

¹³⁷⁾ EKKA, sal.os., tmk. nr. 726: Polivanov siseministrile 13. XII 1883, nr. 336.

¹³⁸⁾ ERüA, A IV 169: rüütelkonna nõukogu protokollid 14. XII 1883, lk. 47.

¹³⁹⁾ Rižskija Eparhialnõja Vedomosti 1895, lk. 498—499.

¹⁴⁰⁾ Sinodi ülemprokuröri aruanne a. 1883. Tsit. Stael-Hollsteini järgi, lk. 669—670.

¹⁴¹⁾ Rižskija Eparhialnõja Vedomosti 1895, lk. 498—499.

jäänud kirikumaksude küsimus. Siirdunute vabastamises maksudest luteri usu kirikule mõisnikud nägid korraldust, mis soodustaks usu vahetust, kusjuures ei veetleks mitte ainult väike majanduslik kergendus, vaid määrusest ilmnev valitsuse heatahtlikkus ja toetus liikumisele. Kogu probleem seisis õieti ainult juba olemasoleva seaduse tõlgendamises ja soodsa lahenduse saavutamise oli rüütelkonnale seda tähtsam, et rahuliku alistumisega kardeti luua pretsedenti, mille alusel Venemaa riigivõimul edaspidigi oleks olnud mugavam end segada Baltimaade siseküsimustesse.

Küsimuse lahendamiseks kuberner Polivanov oli pöördunud ministeeriumi poole seisukoha saamiseks ja sealt läkitatud juhtnõriledele vastavalt¹⁴²⁾ ta andis välja tsirkulaari seaduse lähemaks seletamiseks¹⁴³⁾. Tsirkulaaris tehti teatavaks siseministri seisukoht, et kõik õigeusulised on vabad igasugusest koormusist luteri usu kirikule. Ainsa erandina seadus näeb ette rendi maksmist kirikule kuuluva maa otsese kasutamise eest. Seadus tahab inimesi kohustada koormuste kandmiseks ainult sellele kirikule, millisele kuulub nende hingeline hoolekanne, ja seaduse mõte pole see, et õigeusulistelt võtta makse võõrale kirikule. Kui nõuda luteri kirikule koormusi, mis õieti peaks kuuluma õigeusu vaimulikkonnale, siis „oleksid valitseva kiriku õigused kitsendatud ainult sallitava kiriku kasuks“. Sellepärast kuberner teeb nüüd korralduse, et tulevikus kohtuasutused kinnitaks ainult neid õigeusuliste talupoegade rendilepinguid, mis pole vastuolus ülalesitatud siseministri seisukohaga, s. o. milles puudub tavaline klausel kirikumaksude õiendamise kohta.

Kuberneri tsirkulaar tekitas suure ärevuse sakslaste ringkonnis. Eestimaa konsistoorium nägi selles luteri kiriku ajalooliste õiguste ja au sügavat haavamist, sest teda oli ametlikult esmakordselt nimetatud „ainult sallitavaks usutunnistuseks“, seega seatud ühele astmele paljude illegaalsete ususektidega, keda salliti ainult nende olemasolu tõttu¹⁴⁴⁾. Läänemeremaal seni pea ainuvalitsevale luterlusele pidi sarnane suhtumine muidugi olema kibedaks üllatuseks. Rüütelkonna nõu-

¹⁴²⁾ EKvA, II/4, tmk. nr. 158, (1883): siseministeeriumi kiri Polivanovile 25. VI 1884, nr. 2668.

¹⁴³⁾ EKvA, II/4, tmk. nr. 158 (1883): kubernerite tsirkulaar 16. VIII 1884. Kirikuseaduse paragrahv 608, p. 1, millele Polivanov oma ringkirjas toetub, kõlab järgmiselt: „Isikud, kes oma usutunnistuse järgi ei kuulu protestantlikku kirikusse, on kohustatud kandma mainitud kiriku või ta vaimulikkude heaks ainult neid koormusi, mis põhjenevad lepinguil, millised on sõlmitud omandusõiguse põhjal, s. t. kirikumaa kasutamise eest; nad on vabad kõigist muist koormusist selle kiriku või ta vaimulikkonna vastu.“ Vt. Gesetz für die evangelisch-lutherische Kirche in Russland. St. Petersburg, 1884, lk. 96.

¹⁴⁴⁾ ERÜA, A I V172: konsistooriumi kiri rüütelkonna peamehele 8. IX 1884, nr. 662.

kogu nägi tsirkulaaris samuti tõsist hädaohtu oma provintsi puutumata-
tusele ja otsustas teha kõik mis võimalik, et saavutada tsirkulaari
tühistamist või tagasivõtmist. Haagikohtunikele tuletati kõigepealt
meelde, et tsirkulaar ei muuda mingil määral seadust, nii et tegelikult
jääb maal küsimus ikka veel lahendamatuks. Edasi otsustati pöörduda
siseministri poole ja paluda kubeneri 16. augusti tsirkulaari tühis-
tamist¹⁴⁵).

Rüütelkonna vastav motiveeritud ettekanne siseministrile on
kujukaks balti-saksluse traditsioonilise konservativismi väljendajaks.
Selles rõhutati kõigepealt, et luteri usu kiriku ja rüütelkonna õigused
on kujunenud sajandite jooksul ja põhjenevad ajaloolisil tingimustel
ning kindlaks määratud seaduslikel normidel, mille muutmiseks kellelgi
ei ole õigust ega alust, nagu seda on tunnistanud ka kõik senised
Vene riigi valitsejad. Maksud luteri kirikule maal lasuva reaalkoor-
musena olevat üks neid traditsioonilisi eesõigusi, mis on väljakasvanud
Moosese seadustele rajatud kanoonilisest õigusest ja inimlikul võimul
ei tohiks olla õigust nende muutmiseks. Neid on sellisena tunnistanud
maksvaiks kõik Rootsi kuningad ja nende eesõiguste kaitsmiseks
ning säilitamiseks on ka Vene riigivõim andnud kindla labaduse
Uusikaupunki rahuga. Kirikuseaduse § 608, mille põhjal püütakse
vabastada õigeusulisi maksude maksmisest, käivat ainult isiklike
koormuste kohta ja ei puudutavat üldse maal lasuvaid reaalkoormusi.
Rüütelkond palub tõsiselt arvestada oma väiteid ja teha korraldus
kubeneri seaduse ja traditsiooni vastase tsirkulaari tagasivõtmiseks¹⁴⁶).

Oma hooga ja põhjaliku märgukirja toetamiseks rüütelkonna
peamees pöördus ka isiklikult siseminister Tolstoi ja selle abi Durnovo
poole, kes tema seisukohtadesse suhtusid võrdlemisi sõbralikult ja
mõistvalt. Krahv Tolstoi nõustus arvamusega, et kirikumaksude prob-
leem Eestimaal on juriidiline küsimus, mida ministeeriumis ei võidaks
liiga lihtsalt lahendada. Kiri Eestimaa kubernerile, mille põhjal vii-
mane andis välja ärevust tekitanud tsirkulaari, oli koostatud minist-
rite komitee soovitusel põhjal, kes sel puhul arvestas keisri märkust
kubeneri eelmise aasta aruande kohta, milles väljendati lootust mak-
sude küsimuse peatseks lahendamiseks õigeusulistele soodsas suunas.
Asja olevat võimalik siiski veel kaaluda, kuid küsimuse teravaks aja-
mist minister ei soovita. Praktiliselt olevat ju võimalik selline välja-
pääs, et maaomanik võib lihtsalt renti suurendada kirikumaksude
arvel, kuid õigeusulistele peaks jääma ka võimalus enesele võtta
vabatahtlikult makse luteri kiriku heaks. Et kubeneri tsirkulaar ka
seda keelab, olevat eksitus. Viimaks mainitud võimaluse kaalumiseks
minister astuski mõned esialgsed sammud. Polivanov kutsuti pealinna

¹⁴⁵) ERüA, A IV 175: rüütelkonna nõukogu protokoll 10. IX 1884, lk. 413.

¹⁴⁶) ERüA, A IV 174: rüütelkonna peamees siseministrile 18. IX 1884,
nr. 472.

ja sealt tagasi pöördudes ta lubas rüütelkonna peamehele muuta osaliselt oma eelmist tsirkulaari ses mõttes, et tunnistab lubatuks vabatahtlikud kohustused luteri kirikule¹⁴⁷). Sakslaste poolt rõhutati vastuseks, et kui sellist lahendust ei võimaldata, siis suur hulk õigeusulisi jääb kahtlemata taludeta, sest mõisnikel on ju võimalik kohti rentida ainult luterlastele¹⁴⁸).

Ähvardusele vaatamata ei järgnenud siiski soovitud korraldust. Rüütelkonna peamees sõitis uuesti pealinna, et veel kord isiklikult mõjustada maksude küsimuse lahendamist. Kuid siin oli olukord lühikese aja jooksul muutunud ja rüütelkonna soovidesse suhtuti palju tagasihoidlikumalt kui mõne aja eest. Eestimaa kirikumaksude probleemi harutamine oli antud ministrite komitee otsustada, kes oli pöördunud nõu küsides Läänemeremaade olude tundjaks peetud senaator Manasseini poole. Rüütelkonna seisukohti vist üldse ei tahetud pärida ega arvesse võtta. Nähtavasti kaaluti siin talurahva siirdumise ära kasustamist valitsuse poliitilistes sihtides. Harutades asja, rüütelkonna nõukogu leidis, et küsimuse teravaks ajamine kaebusega senatile või isikliku pöördumisega keisri poole, pole soovitav. Otsustati loobuda igasuguseist liig ägedaist aktsioonest, kuigi probleemi peeti siiski niivõrd tähtsaks, et rüütelkonna peamehele tehti ülesandeks juhul, kui selgub midagi oluliselt uut, kutsuda kokku rüütelkonna nõukogu erakorraliseks istungiks. Igatahes eelistati küsimuse esialgset edasilükkamist, sest kardeti, et lahenduse forsseeritud kiirustamisel otsus võiks kujuneda rüütelkonnale ebameeldiv¹⁴⁹).

Maksude küsimuses lõplik lahendus saabus alles 1885. a., milles senat avaldas oma autoriteetse seisukoha ühe konkreetse kaebeasja puhul. Nimelt oli Pilibstvere talupoeg Tõnis Kütt kaevanud kubermanguvalitsusele, et temalt nõutakse oma päriskoha eest kroonumaksude kõrval veel andameid luteri usu kiriku heaks. Kubermanguvalitsus leidis kaebuse olevat põhjendatud ja vabastas Küti vastavate koormuste kandmisest¹⁵⁰). Rüütelkonna toetusel Türi kiriku eestseisjad algatasid protsessi selle nende arvates ebaseadusliku otsuse vastu. Asi kandus senatini, kes leidis, et kubermanguvalitsus on talitanud õieti ja kirikuseaduse § 608 järgi õigeusulised, seega ka talupoeg Tõnis Kütt ei ole kohustatud maksma luteri usu kiriku makse¹⁵¹).

¹⁴⁷) ERüA, A IV 175: rüütelkonna nõukogu protokoll 15. XII 1884, lk. 428—431.

¹⁴⁸) ERüA, A IV 174: rüütelkonna esitis kubernerile 1. XII 1884.

¹⁴⁹) ERüA, A IV 175: rüütelkonna nõukogu protokoll 15. XII 1884, lk. 428—431.

¹⁵⁰) EKvA, II/4, tmk. nr. 65 (1883): kubermanguvalitsuse teadaanne 18. X 1883, nr. 2034.

¹⁵¹) ERüA, A IV 169: rüütelkonna nõukogu protokollid 14. XII 1883, lk. 50—51; EKvA, II/4, tmk. nr. 65 (1883): senati ukaas 15. III 1885, nr. 3673.

Kuigi maksude küsimus teoreetiliselt oli nüüd lahendatud, tõi ta tegelikult veel rohkeid sekeldusi. Sakslased püüdsid korduvalt nõuda andameid kirikule ja, et maksmisest pääseda, olid talupojad sunnitud igal üksikul juhul pöörduma kaebustega kubermanguvalitsuse poole¹⁵²).

Kirikumaksude probleemi kõrval tõi siirdumine veel teisigi tüliküsimusi talupoegade ja mõisnikkude vahel ja protsesside hulk sel puhul kasvas enneolematul määral. Kuna rüütelkond oma kavatsusi usuvahetuse pidurdamiseks riigivõimu toetusel ei suutnud läbi viia, siis püüdsid mõisnikud seda enam aktiivsust avaldada kohapealseis pisiintriigides õigeusu ja õigeusuliste vastu. Pikaajalisemaks kujunes tüliküsimus valla- ja koolimajade pärast, mida õigeusulistele ei tahtud lubada usulisteks toiminguteks. Kuna seaduses ei olnud ette nähtud vallamajade tarvitamise korda kõrvalisteks otstarveteks, siis haagikohtunikel kujunes soodne võimalus teha preestritele mitmesuguseid formaalseid takistusi. Esiteks hakati nõudma, et igal üksikul korral, mil vallamaja kasustamist soovitakse, õigeusulised peaksid pöörduma vallavolikogu poole loa saamiseks. Teiseks peeti vajalikuks, et salvimine toimuks politsei valve all, sest muidu võivat tekkida tülisid luterlaste ja õigeusuliste vahel. See nõuaks aga vallavanemailt ametisolekut ainsal vabal päeval nädalas. Ka ei olevat üldse sobiv kasustada usulisiks toiminguiks vallamaju, mida sageli tarvitatakse vangikambri ja milles mõnel pool jagatakse ihunuhtlust¹⁵³). Kuberner ei tahtnud anda ruumide lubamise või keelamise õigust vallavanemaile või haagikohtunikele, arvates, et nende otsused osutuksid enamasti õigeusulisile ebasoodsaiks, kuid nagu tavaliselt ei teinud Polivanov kiiret ja resoluutset otsust, vaid püüdis saavutada mingit leplikku kompromissi. Kirjavahetus ses küsimuses kestis senikui asi viimaks kaotas teravuse, sest õigeusu koolide tekkimine, mida oli võimalik kasustada ka salvimiseks ja jumalateenistuseks, tegi tarbetuks vajaduse vallamajade järgi¹⁵⁴).

Teine suurem tüliküsimus tekkis 1884. aastal õigeusu kooliruumide pärast. Senikui kirikul omad ehitused puudusid, oldi sunnitud ruume üürima talupoegadelt. Talude rendilepinguis oli aga märkus, et rentnikel on keelatud talu ja selle osasid teistele edasi anda või rentida. Sellest punktist haarasidki mõisnikud kinni. Ja kui mõni rentnik julges lubada oma majas õigeusu koolile ulualust, siis mõisnikud tahtsid sundida neid talupoegi rendilepingute murdmise tõttu kohalt

¹⁵²) Vrd. EKvA, II/4 (1884), tmk. nr. 219 a, nr. 227, nr. 215, nr. 74.

¹⁵³) EKKA, sal. os., tmk. nr. 766: haagikohtunikkude kirjad kubernerile 5. I 1884, nr. 21; 31. I 1884, nr. 280; 2. II 1884, nr. 186.

¹⁵⁴) EKKA, sal. os., tmk. nr. 766: Polivanovi kiri Donatile 4. IV 1884, nr. 588; Polivanovi kiri siseministrile 30. V 1884, nr. 858; Polivanovi kiri siseministrile 18. IV 1884, nr. 623.

lahkuma¹⁵⁵). Kohtulikud otsused talupoegade väljatõstmise kohta pandi küll esialgu seisma kubermanguvalitsuse poolt, kuid küsimuse harutamine venis pikale ja kandus edasi mitmesse instantsi (talurahvasjade komisjoni, ministeeriumi, senatisse). Lõplikult see otsustati senatis 1887. aastal, kui lahendati Vatla talupoja Jaan Metsise kaebus väljatõstmise otsuse peale. Senat asus seisukohale, et seadus keelavat talu ja selle osade edasirentimist, mitte aga maja väljaüürimist. Seepärast mõisteti Jaan Metsis rendilepingu murdmises õigeks. Õigeusu kirikule veel sobivam küsimuse tegelik lahendamine oli toimunud siiski juba varem, mil kinnitati keisri poolt maade ja majade võõrandamise seadus, mis soodustas oma iseseisvate ruumide soetamist¹⁵⁶).

Nende üldisemate tülküsimuste kõrval tekkis veel küllalt lokaalseid kokkupõrkeid, sest enamasti iga mõisnik püüdis leida mingit võimalust õigeusuliste tülitamiseks. Lihulas v. Grünewald olevat näiteks avanud kõrtsi õigeusu palvemaja lähedale, sihiga, et sealne kära segaks jumalateenistust¹⁵⁷). Väike-Lähtus oli parun Rosen mõnele õigeusulisele talupojale tõstnud rendi kümnekordseks, oma õigeusku siirdunud teenijad ta olevat vallandanud, õigeusu koolile jätnud posti kätte toimetamata jms.¹⁵⁸).

Sellelaadseid kaebusi tuli kubermanguvalitsusele terve rida, kuid enamasti alati selgus, et mõisnikud said end kuidagi vabandada ja kohtulikule vastutusele neid ei saadud võtta¹⁵⁹).

Eriti huvitavalt ilmnevad tollekordsed vahekorrad kooliõpetaja Varraski protsessis, keda süüdistati luteri usu laimamises ja vastuhakkamises ametivõimudele. Haagikohtunik oli erateel teada saanud, et Mäemõisa õigeusu koolimeister Varrask olevat laimanud oma jutluses jõulu eel 1883. a. luteri usu kirikut ja õpetust. Ilma et olekski ametlikku süüdistajat, nagu see ette nähtud seaduses, alustas haagikohtunik asja uurimist. Mõningad tunnistajad seletasidki, et kooliõpetaja olevat oma jutluses luteri usku nimetanud kuradiusuks. Varrask kutsuti haagikohtusse aru andma, kuid ta ei ilmunud mitmele kutsele vaatamata. Nüüd tehti vallavanemale ülesandeks tuua kooliõpetaja kohtu ette vägivaldselt, kuid seegi ei õnnestunud. Vallavanem

¹⁵⁵) EKKa, sal. os., tmk. nr. 766: Donati kiri Polivanovile 3. I 1884, nr. 1; talurahvakoolide nõukogu kiri Polivanovile 18. II 1884, nr. 142.

¹⁵⁶) EKvA, IV/2, tmk. nr. 126 (1887): siseminister kuberner Šahovskoile 20. VIII 1887, nr. 11 044.

¹⁵⁷) EKvA, I/2, tmk. nr. 36 (1884): Donati kiri Polivanovile 26. IV 1884, nr. 2149.

¹⁵⁸) EKKa, sal. os., tmk. nr. 766: Donat Polivanovile 4. VIII 1884, nr. 3993; 10. III, nr. 1411.

¹⁵⁹) Vrd. EKvA, II/4, tmk. nr. 178 (1884): kubermanguvalitsuse žurnaal 14. XII 1884, nr. 479.

seletas, et Varrask olevat kutsunud omale abiks salga õigeusklikke talupoegi ja öelnud, et tema ei kuulugi haagikohtu võimu alla. Ta kaitsjad hoiatanud vallaametnikke, et kui koolmeistrit hakatakse väevõimuga ära viima ja maja uks lahti murtakse, siis saab „sõariist“ välja toodud. Mitmekordseile katseile vaatamata ei õnnestunudki Varraskit kohtu ette toimetada. Ümbruskonna õigeusulised olid kogu nende sekelduste ajal suures ärevuses ja lubasid vägivaldseile sammudele vastata „sõjaga“. Kuberner manitses nagu häriulikult ettevaatusele ja soovitas asja rahulikult uurida. Nii ei võtnudki haagikohtunik esialgu ette midagi resolootset ja ei teinud muud kui pani Varraski ainult politsei valve alla¹⁶⁰). Ometi sakslastele selgus peagi, et käesolevas küsimuses neil polnud võimalik talitada oma tavalise õigusemõiste korras, sest Varraski taga seisev vene vaimulikkond oli selleks liiga tugevaks ja enesega arvestama sundivaks vastaseks. Teravas ja halvaks panevas toonis kirjutatud kirjas teatas Haapsalu preester Poletajev, et kui Varrask ei ole korda saatnud kriminaalset kuritegu, siis kaelakohtunik ei tohi teda kui vaimulikku seisusse kuuluvat isikut oma kohtu ette kutsuda¹⁶¹). Protsessi alustamine Varraski vastu võttis aega üle aasta, sest vene vaimulikud, kelle kaastöö siin oli tarvilik, kasustasid igat formaalsust asja sihilikuks venitamiseks¹⁶²). Tallinna praost Popov hakkas näiteks nõudma, et kõik kirjad temale kirjutatagu eesti või vene keeles, sest et ta saksa keelt ei mõistvat¹⁶³).

Varraski ja tunnistajate ülekuulamist saadi alata alles 14. märtsil 1885 ja siingi kujunes asjakäik kõigiti kesiseks. Kõne all olevast jutlusest oli siis juba möödunud ligi poolteist aastat ja enamik tunnistajad olid jutluse täpse sisu unustanud. Lisaks sellele oli haagikohtunikul küllalt tegu ülesantud kuuekümne tunnistaja ülekuulamisega, kes pealegi püüdsid asja venitada ja haagikohtuniku kulul isegi nalja tegid¹⁶⁴). Et uurimine Varraski süüd ei selgitanud, siis muretseti Riia piiskopilt harutuse all oleva jutluse kontsept. Sellega tutvudes leidis kubermanguvalitsus, et Varrask pole luteri usu kohta laimavaid väljendusi tarvitanud¹⁶⁵). Meeskohus tegi oma otsuse

¹⁶⁰) LämSkA, tmk. nr. 2326: haagikohtu protokollid veebruarist ja märtsist 1884.

¹⁶¹) LämSkA, tmk. nr. 2326: Poletajevi kiri haagikohtunikule.

¹⁶²) Sama arhiiv ja tmk.: Poletajev haagikohtunikule 6. VI 1884, nr. 134; haagikohtu protokoll 28. V 1884; meeskohtu kiri ülemmaakohtule 19. IX 1884, nr. 425; kubermanguvalitsuse kiri meeskohtule 16. X 1884, nr. 1829.

¹⁶³) Sama arhiiv ja tmk.: Popovi kiri haagikohtunikule 12. XI 1884, nr. 814.

¹⁶⁴) Sama arhiiv ja tmk. haagikohtuniku protokoll 14. III 1885. J. L i b e, stipendiaadi-aruanne, lk. 72—73.

¹⁶⁵) LämSkA, tmk. nr. 2326: kubermanguvalitsuse kiri meeskohtule 12. XI 1885, nr. 2531.

15. märtsil 1886. Selle otsusega mõisteti talupojad õigeks haagi-kohtunikule vastuhakkamises, sest haagikohtuniku enese teoviis polevat olnud seadusepärane, kuna õigeusu vaimulikku ei või kutsuda ilmliku kohtu ette. Varraski küsimus lõpetati, kuna see ei kuulunud üldse meeskohtu kompetentsi¹⁶⁶⁾.

Rahva hulgas kogu see protsess sai suure tähelepanu osaliseks. Siit ilmnes, et senistele võimudele vastuhakkamine ja isegi kohtu narritamine võis sündida karistamata. Üheks protsessi tagajärjeks oli kahtlemata asjaolu, et pea kogu Mäemõisa vald läks õigeusku.

Pole huvitusetu veidi vaadelda seda nii palju sekeldusi tekitanud jutlust. Üldiseloolumult on see kaunis osav õigeusu propageerimise kõne. Jutustatakse, kuidas vene keisrid alati olnud eesti rahva kaitsjad ja sõbrad, kuidas nad nüüd armulikult eestlastele oma usu toovad, omal kulul kirikuid ehitavat jne. Usk tegevatki eestlased venelastega sõbraks ja sugulaseks. Rängalt eksivat need luterlased, kes ütlevad, et õigeusk ei toovat muud kui häda ja viletsust. Sõbrad kunagi ei toovat häda ja viletsust, küll aga vaenlased. Rahvas tundvat seda isegi ja ütlevat sageli, et luteri usku mõisnikud ja õpetajad talupoegi rõhuvad ja on kurjad. Mõisnikkude laimamine aga olevat ülekohtune ja sellest tulevat hoiduda, kuid olevat rumal uskuda, et sõber teeb ning soovib kurja ja vaenlane head. Edasi seletatakse, et õigeusu sisulised laimamised on ülekohtused. Kõigil kommetel õigeusu kirikus olevat oma sügav tähendus. Samuti ka luteri usul, kuid sel olevat need palju väiksemad ja mitmed luterlaste kombed võivat rumalaid viia eksiteele. Paganad näiteks, kes luteri kiriku otsas näevad kukke ja ristiusust midagi ei tea, võivat kukke pidada poesildiks ja kirikut kukekaupluseks. Sisse astudes nad võivat arvata, et on sattunud teatrisse, sest inimesed istuvad pinkidel, ees keegi räägib ja sealjuures korjatakse raha. Pühade ajal lastakse vahel isegi piletiga kirikusse. Ridala kirikus on seinal kolm musta siga (v. Kursell'ide vapp) ja kui õigeusulisi sõimatakse kujude kummardajaks, siis võiks luterlasi nimetada seakummardajaiks. Ükski mõistlik inimene seda teha muidugi ei tohtivat. Ehk küll ei kõlbavat luteri usku sõimata, siiski olevat vaja teada, et viimase õpetus ei ole väga sügav. „Luterlased on kõige oma Luteruse usuga kui väikene sääse salgake vägeva Vene riigi vastu...“¹⁶⁷⁾.

Need protsessid ja tülid mõisnikega kujunesid 1884. aastal avaliku elu keskpunktiks ja neis õieti avalduski kogu õigeusu „lükumine“. Õigeusulised avaldasid siinjuures suurt aktiivsust ja kohtuskäimist jätkati vahel isegi senatini. Loomulikult sündis see preestrite toetusel ja kaasabil.

¹⁶⁶⁾ LämSkA, tmk. nr. 2326: meeskohtu otsus 15. III 1886.

¹⁶⁷⁾ LämSkA, tmk. nr. 2326: Varraski kõne kontsept.

Õigeusu vaimulikkonna tegevus siiski ei piirdunud ainuüksi protsessimistega ja võitlusega sakslaste vastu. Küllaltki suur energia hulk kulus uute koguduste administratiivseks korraldamiseks. Õigeusu kirik hakkas elama oma iseseisvat elu ja inimesi püüti tõsiselt siduda uue kirikuga. Tähtsamaiks sündmusiks kirikuelus kujunes uute palve- ja koolimajade õnnistamine, millest enamasti alati võttis osa ka kubermanguvalitsuse esindajaid. Siin peeti kõnesid, mille sageli osalt poliitiline sisu taotles usuvahetuse hoogustamist. Püüti hoolitseda rahva aktiivse osavõtu eest neist pidustusist. Preester Poletajev kirjutab, et koolimajade õnnistamisel õigeusuliste koorid on esinenud lauludega ja et vahel on isegi eesti rahvalaule ette kantud¹⁶⁸).

Pea täiesti kohalikkude preestrite hoolde jäi nüüd ka siirdumise tegelik juhtimine ja rahva poolt tulevaist spontaanseist sooviavaldusist ei olnud enam midagi kuulda. Lisaks 1883. a. avatud õigeusu kogudustele (Lihula ja Virtsu) järgnesid Väike-Lähtru, Paadremaa ja Emmaste¹⁶⁹). Võrreldes eelmise aastaga oli siirdumine 1884. a. tunduvalt vähenenud. Siirdumise motiividena näivad esirinda kerkiivat praktilised kaalutlused ja usuvahetus toimub üldiselt enam-vähem rahulikult. Ainult Hiiumaal tekkis mõningaid sekeldusi. Siin oli Emmastes harilikul viisil alanud siirdumine. Preestrid käisid salvimas ja õpetamas, kohalikud liikumist toetavad talupojad tegid kihutustööd ning pidasid koosolekuid ja sakslased püüdsid liikumist summutada ning näidata seda ebasoovitavas poliitilise hässitustöö valguses¹⁷⁰). Hiiumaal tekkis aga varsti tõsisem ärevus. Preestrid siin ilmselt ei piirdunud ainult puht hingekarjaselise tegevusega, vaid eraviisil olid jutelnud talupoegade ka viimaste majanduslikust olukorrast ja andnud nõu mõisnikkude majanduslikule survele vastu panna. Talupojad hakkasid selle tagajärjel resoluutselt tõrkuma kiriku- ja koolimaksude maksmise vastu ja seletasid lisaks, et ka passide eest olevat neil vaja vähem tasuda, kui seni nõutud, ja preestri seletuse järgi olevat neile ka pearaha määramisel ülekohut tehtud¹⁷¹). Alles pikemate seletuste järgi rahunesid talupojad ja kroonumaksud nõuti jälle sisse¹⁷²).

Kahe aasta jooksul oli Läänemaal siirdunud õigeusku 3407 inimest (neist 1884. a. — 941). Siirdunud olid enamasti kõige rahunemad ja vastuvõtlikumad hulgad, kuna kainemad ja konservatiivsemad

¹⁶⁸) ERKA: Haapsalu kiriku kroonika, lk. 55.

¹⁶⁹) Rižskija Eparhialnõja Vedomosti 1895, lk. 456, 501.

¹⁷⁰) EKKA, sal. os., tmk. nr. 766: Emmaste kiriku-eestseisja kiri kubernerile 24. XI 1884, nr. 9.

¹⁷¹) EKvA, I/2, tmk. nr. 56, a. 1885: haagikohtuniku kiri kubernerile 29. IV 1885; lisad: Hiiu-Suuremõisa kogukonna protokollide ärakirjad 5. IV 1885, 25. IV 1885.

¹⁷²) Sama arhiiv ja tmk.: kubermanguvalitsuse resolutsioon 17. V 1885.

hoidusid veel tagasi. Paljusid hirmutas kahtlemata ka sakslaste poolt avaldunud tagakiusamine. Jäädi esialgu äraootavale seisukohale, et näha, milliseks kujuneb uute õigeusuliste elu¹⁷³). Raugev liikumine oleks vaevalt veel elustunud, kui 1885. a. ei oleks üles kerkinud hoopis uusi tegureid. Nimelt saab siirdumine omale sel aastal palju mõjukama ja osavama patrooni kui piiskopp Donat. Uus energiline Eestimaa kuberner asetab usuvahetuse oma poliitika lipukirjaks.

Asudes 1885. a. ammu kavatsetud Läänemeremaade venestuse tegelikule läbiviimisele, valitsus ei lootnud senisest kubermangu juhst Polivanovist resoluutse ja julge poliitika teostajat ja uueks Eestimaa kuberneriks määrati keisri isiklikul tahtel vürst Sergei Šahovskoi. Viimane oli oma ilmavaatelt veendunud slavofiil ja ta sõprade ring koosnes väljapaistvamaist slavofiilide esindajaist. Aksakov, Katkov, Pobedonostsev, Samarin — neilt sai Šahovskoi oma poliitilised veendumused ja ilmavaate¹⁷⁴). Omades senisest teenistusest rea administratiivseid kogemusi ja olles iseloomult energiline, suure intelligentsiga ning oma sihtide taotlemisel äärmiselt järjekindel, oli Šahovskoi sobivaim isik valitsuse venestuspoliitika teostajaks.

Balti aadli vastu ei olnud Šahovskoil mingit sümpaatiat ja oma peamiseks ülesandeks ta tegi sakslaste võimu hävitamise. Selle sihi saavutamiseks ta pidas vajalikuks kaotada nende poliitiline ja kultuuriline iseseisvus ning lõpetada nende võimutsemine maa pärisrahvaste üle. Eestlastel Šahovskoi arvates mingisugust eluõigust ei olnud ja neid tulnuks ühte sulatada venelastega, nii nagu aeg oli seda teinud mordvalaste, tšeremisside ja teiste soome sugu rahvastega¹⁷⁵).

Võitluses saksa separatismi vastu Šahovskoi ei pidanud küllaldateks politsei- ning kohtureforme ega ka kohaliku aadli omavalitsuse kaotamist. Tuli hävitada sakslaste moraalne ja majanduslik tugipunkt pärismaalaste näol ja asuda viimaste täielikule venestamisele. Selleks tuli murda Šahovskoi arvates ainus poliitiline side siinsete valitsejate ja nende orjade vahel, nimelt ühine usk. Protestantlus olevat tugevaks relvaks, mille abil sakslastel võimaldub taotella valitsuse vastast separatismi. Tõeline eestlaste venestamine olevat võimalik ainult õigeusu kaudu, sest ainult õigeusulisi eestlasi võidavat täielikult liita suurde vene peresse¹⁷⁶).

Läänemaa usuliikumises nägi Šahovskoi poliitiliseks võitluseks teretulnud relva, mida ta hakkas osavalt kasustama otsekohe ametisse

¹⁷³) Rižskija Eparhialnõja Vedomosti 1895, lk. 501—502.

¹⁷⁴) Venok na mogilu. Statji posväštšennõja pamäti bövsago estländskago gubernatora knäsja S. V. Šahovskogo. Revel 1896, lk. 445.

¹⁷⁵) Iz Arhiva III, lk. 209.

¹⁷⁶) Iz Arhiva III, lk. 6.

astudes. Oma usulise töö edukaks läbiviimiseks Šahovskoi asus kõigepealt lähedasse kontakti õigeusu preestritega, kelle kaasabil ta hakkaski teostama eestlaste usuvahetust venestuse otstarbel¹⁷⁷). Konversiooni juhtimine läks nüüd täielikult kubeneri kätte, kelle energilisel teotsemisel oli märgatavaid tagajärgi. Siirdumine haaras kogu Põhja-Eesti ja konvertiitide arv kasvas märgatavalt. Kuid spontaanseks rahvalikumiseks usuvahetus Šahovskoi ajal enam ei muutunud. Siirdumise otseseks põhjustajaks ühes või teises kohas oli ainult agarate preestrite kihutustöö. Kubeneri selgesti ilmnev suur poolehoid usuvahetusele ergutas samuti inimesi siirduma, kusjuures see sündis valdavas ulatuses praktilisil kaalutlusil. Sakslaste tagakiusamine jätkus küll, kuid toimus vähema hooga kui varemini. Kubermanguvalitsus valvas hoolega õigeusuliste huvide eest ja suur osa kaebusi mõisnikkude vastu lõppes talupoegade võiduga. Ka vähendas uus kohtu- ja politseikorraldus tunduvalt mõisnikkude võimu. Nende reformide läbiviimise eest oli Šahovskoi hoolitsenud just õigeusu huvides. Harutades õigeusuliste tagakiusamisi, Šahovskoi pörkas mitmel korral raskuste vastu, mis takistasid teda osutamast viimastele vajalikku kaitset, sest maksvad seadused võimaldasid sakslastele ilmselt oravolilist teotsemist. Et resoluutsemalt kaitsta siirdunud talupoegi, Šahovskoi kiirustaski uute seaduste maksmapanekuga¹⁷⁸). Õigeusuliste toetamiseks Šahovskoi algatas veel teisigi seaduseelnõusid, milledest aga kõik ei leidnud vastuvõtmist, sest valitsusele olid mitmed Eestimaa kubeneri poolt soovitatud uuendused liiga radikaalsed.

Šahovskoi teotsemine õigeusu toetajana püsis seaduslikkuse piirides. Ta valvas tõsiselt, et ka preestrid siin ei eksiks, nii et sakslasil poleks õigust õigeusulistele midagi ette heita. Šahovskoi suhtus siirdumisse kaine poliitikuna ja mõistis, et osa usuvahetajaid teeb seda majanduslikkude kasude ootuses. Kartes, et lootusis pettumine võib hiljem halvavalt mõjuda siirdumise tulemusile, ta püüdis takistada vastavate pettekujutuste levimist. Usuvahetuse küsimusis tekkis kubeneril varsti pärast ametisse astumist terav vastuolu piiskopp Donatiga¹⁷⁹). Nagu nägime, oli Donat fanaatiliseks siirdumise toetajaks, kes vaatas siirdumisele usulisest seisukohast ja ei hoolinud pea vähematki poliitilisist kaalutlusist. Maa venestuse sihid olid temale igatahes kauged. Piiskopi ainsaks sihiks oli õigeusuliste arvu tõstmine, kusjuures siirdumise põhjustest ta peagu ei olnudki huvitatud. Igatahes kuberner toetas Donati teotsemist ainult vastumeelselt ja puht diplomaatilisil kaalutlusil, et mitte sakslaste ees avaldada leppimatuse

¹⁷⁷) Venok na mogilu, lk. 58.

¹⁷⁸) EKKA, korralduslaud 1885. a., tmk. nr. 46: Šahovskoi palvekirjade kantselei ülemale 4. X 1885, nr. 2155. Iz arhiva II, lk. 25: Šahovskoi ettekannet siseministrile 5. X 1885, nr. 360.

¹⁷⁹) EKK, sal. os., tmk. nr. 806: Donati kiri kubernerile 23. VI 1886.

märke ja sellega dikrediteerida piiskoppi, mis üldisele siirdumistööle oleks olnud suureks kahjuks¹⁸⁰⁾.

Vaatamata Šahovskoi energilisele teotsemisele ei kestnud siirdumine ka tema ajal kaua ja rauges 1888. aastal¹⁸¹⁾. Samuti ei teostunud ka Šahovskoi lootus õigeusulisi eestlasi täielikult sulatada venelastega. Liikumise raugemise põhjused on ilmsed. Tähtsaks teguriks oli siin kõigepealt õigeusu misjonitöö vaibumine uue peapiiskopi Arseni ajal. Viimane oli tüüpiline suurvene kiriku esindaja, kellele slaavlus ja õigeusk olid sünonüümid. Õigeusulisi, kes oma palveid loevad eesti, läti, poola või mõnes muus keeles, ta pidas lahkusulisteks — raskolnikuiks. Arseni suhtumine eestlastest preestresse oli halvaks-panev. Ka kõige venemeelsemaid ta ei pidanud täisväärtuslikeks ja kohtles neid haavava üleolekuga. K. Tiisik, M. Suigussaar, D. Tamm — kõigil neil on olnud hõõrumisi piiskopiga¹⁸²⁾.

Õigeusk ei suutnud rahuldada ka neid lootusi, mis temaga seoti. Märgatavat majanduslikku kasu usuvahetusega ei saavutatud ja samuti ei toonud ta vabanemist sakslaste surve ja ülivõimu alt. Vene riigivõim ei osutunud lähemal kokkupuuteil sugugi ülisõbralikuks talurahva vastu ja kui venestuse surve ka külasse jõudis ning kiidetud veneusu kool selgeilmelist venestust hakkas harrastama, siis olid usuvahetuse senised psühholoogilised eeldused lõplikult suigutatud, seda enam et ärkamisaja loosungid, millega liikumine Läänemaal sisse juhutati, kaotasid muutunud olukorras oma mõju. Teatud protsent enamasti karjääri huvides siirdujaid leidis hiljemini, kuid see asjaolu ei luba loomulikult enam rääkida usuvahetusest kui rahvalikumisest.

Haarates tagasivaatava pilguga eelkirjeldatud liikumist kogu ulatuses, näeme, et see jättis õieti rahuldamata kõik käärinud laagrid. Venelastele ei andnud liikumine oma peatse raugemise ja siirdunute massi suhteliselt väikese arvuga kuigi võidukat tunnet. Sakslastele olid sündmused aina uueks poliitiliseks kaotuseks ja järjekordseks astmeks nende mõju varisemisel rahva laiemais massides. Liikumisest osa võtnud eestlaste usuline ja poliitiline rahutus oli küll jahtunud, ometi seda saavutamata, mille õhinas usuvahetus algas. Teiselt poolt aga juhtis usuvahetus Läänemaa seniseid usulahkude palanguid ikkagi

¹⁸⁰⁾ Sama arhiiv ja tmk.: Donati kiri Šahovskoile 16. VIII 1886, nr. 154; Iz Arhiva III, lk. 5—6: Šahovskoi Pobedonostseville 8. III 1886. Sellega olgu korrigeeritud Eesti Biograafilises Leksikonis lk. 73 esinev väide, nagu oleks Donat ja Šahovskoi teotsenud käsikäes.

¹⁸¹⁾ Siirdunuid oli Eestimaal 1885. a. — 1800, 1886. a. — 3575, 1887. a. — 1891; hiljemini märksa vähem. Obzor Estlândskoi gubernii za 1891. g. Revel 1892, lk. 100.

¹⁸²⁾ Rižskija Eparhialnõja Vedomosti 1895, lk. 936, 980—983, 1022—1026; EKIA, Karp Tiisiku ülestähendused.

teatud ühiskondlikuks liikumiseks, nii aidates ka seda maakonda mõnevõrra järele teistele Eesti aladele, mis oma sotsiaalses tõusus olid enam mõjustatud ärkamisaja ideestikust. Kohati võimaldas usuvaheutus ühele osale haridust taotlevale eesti ringkonnale ka siit kõrgema hariduse vaimuliku seminari kaudu, mis küll omalt poolt kaasa aitas vene orientatsiooniga intelligenti kujundamiseks eestlaste keskel kohe järgnenud venestusajaks, süvendades meie avaliku elu üldist poliitilist mannetust ja iseseisvusetust. Üldiselt aga sumbusid kõik need jooned sajandi lõpu ja 1905. a. käärimistesse, nii et Läänemaa usuliikumisest nüüdseini on püsima jäänud vaid mõned kohapealsed usulis-kultuurilised mõjustused.